

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥१:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥१:२॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥१:३॥

✧

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, E pp. 580–585; C[∞] = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

✧

1a °न्तमनन्त°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °न्तमन्त° C₄₅^{ac} • °पारं] C[∞]K₇ME; °पारगं K₈₂K₁₀K₃ 1b सुसूक्ष्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शुसूक्ष्म° C₀₂ • °जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; °जगत्सुसारं C₀₂, °जगत्सुसारं K₁₀, °जगत्सुसारम् K₃ 1c °भिरासमग्रं] C[∞]K₈₂K₁₀K₇K₃E; °भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) 1d वृष°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °वृषो C₉₄^{ac} 2b सहस्राध्यायमु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; सहस्राध्यायमु° C₀₂, सहस्राध्यायरु° E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}; पर्वञ्चास्य C₄₅, पर्वमस्य C₀₂K₃M^{ac}E • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; श्रद्धा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भारतसंहिता C₀₂, भारतसंहितं K₃, नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em.; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वैशम्पायन° C₀₂ 3c जनमेजय यत्पूर्वं] em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄^{pc}C₄₅K₇K₃E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄^{ac}, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; तच्छृणु त्वम° C₀₂, K₁₀, तच्छृणु त्वम° K₃ • °तन्द्रितः] C₀₂K₈₂; °तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇K₃ME, K₁₀

जनमेजय उवाच ।
 भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥१:४॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥१:५॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥१:६॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥१:७॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥१:८॥
 [ब्रह्मविद्या]

4ab = MBh 13.112.9ab

4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; जन्मेजय C₀₂ 4a भगवन्सं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 भचावं सं C₀₂, भगव सं K₃, भगवं सं M • °धर्मज्ञ] C°K₁₀K₇ME; °ज्ञ K₈₂,
 °धर्मज्ञ: K₃ 4b °विशारद] C₉₄K₁₀K₇K₃; °विसारद: C₄₅C₀₂K₈₂E, °विशारदम्
 M 4c अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; अस्ति धर्म: C₄₅, अस्ति धर्म C₀₂M,
 अधर्म K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃ME; परो गुह्य C₄₅, परं गुह्य C₀₂K₈₂, परगुह्यं
 K₇ 5a द्वैपायनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; द्वैपायनं C₀₂ • °मुखोद्गीर्णं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °मुखोद्गीर्ण C₀₂, °मुद्गीर्ण K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखं गीर्णं
 M^{pc}, मुखोद्गीर्ण E 5b धर्मं वा यद्विं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; धर्मं यत्तद्विं C₄₅,
 धर्मवत्य द्विं C₀₂, धर्मं वा यद्विं K₃, धर्मवाक्यं द्विं M • °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E;
 °त्तम: C₀₂, °तम: M 5c हि मे तृप्तिं] C°K₈₂K₁₀K₇E; हि मे तृप्ति K₃, प्रसादेन
 M 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यत्नात्त××न C₉₄, यत्ना तपोधन: C₀₂,
 यत्ना तपोधन K₃, यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन उवाच] C°K₈₂K₁₀K₇K₃M^{pc}E;
 omitted in M^{ac} 6a राजन्नं] C°K₈₂K₁₀K₇E; राजनं K₃, राजनं M 6b °ख्यानमनुत्तमम्]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; °ख्यानमुत्तमम् C₄₅, °ख्यानमुत्तमम् C₀₂, °धर्मव्याख्यानमुत्तमं
 K₃ (hypermetr.) 6c °प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °प्राप्त C₀₂ 6d °धर्मं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; °र्म C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शृणोत
 C₀₂ • मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; मै C₄₅ 7a °कर्तारं] C°K₈₂K₇K₃ME;
 °कर्तन्तं K₁₀ 7b °व्रतं] C°K₈₂K₁₀K₇K₃E; °व्रतं M • °यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME;
 °यन C₀₂, °यण: K₈₂, °यनं K₇, °यणं K₃ 7d °परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME;
 °न्वितम् C₀₂K₃, °परं K₁₀ 8a °र्थप्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °र्थप्रश्नैकं C₉₄K₃,
 °र्थप्रश्नैकम् C₀₂E, °र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; प्रभुं C₀₂,
 प्राभं K₇ 8c °धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇K₃ME; °रो C₉₄, °धरा K₁₀ 8d °न्वितः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °न्वितं C₀₂K₃M

[विगतराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥१:९॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥१:१०॥
 [कालपाशः]
 विगतराग उवाच ।
 देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
 यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥१:११॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥१:१२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

✧

9a ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M$; ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_3 , भूयो E **9b** °वर्ण°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; °वर्णा° E • °वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$; °वर्जितं C_{02} , °वर्जिता: K_7 **9c** °व्यञ्जन°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; °व्यञ्जन° E **9cd** °मुक्तमक्ष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °मुक्त अक्ष° C_{45} , °मुक्तं अख° K_3 , °मुक्तं अक्ष° M **9d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_7E$; किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_3M$ **10a** °चार्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}ME$; °चार्य° $C_{02}K_7K_3$ **10ab** °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_3ME$; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C_{02} , °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} **10d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; किमतः परम् $C_{45}M$, किमतत्परं $C_{02}K_3$ **11** °राग उवाच] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7ME$; °रागोवाच K_3 **11a** देहे क्ष°] $C_{94}C_{02}K_7$; देहात्क्ष° C_{45} , देहक्ष° $K_{82}K_{10}K_3ME$ • याते] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7ME$; यान्ते K_3 **11b** °ग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °ग्निशिवादिभिः C_{02} , °ग्निं शि×दिभिः K_3 **11c** °दूतैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °दूते $C_{02}K_3$ • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3$; नीत्वा C_{02} , नीतः M , नीता E **11d** निरञ्जनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; निरञ्जन C_{02} **12a** °पाशैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; °पाशे C_{02} , °पाशै K_3 • बद्धो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; बद्धो C_{45} , बद्ध K_3 **12b** निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$; निर्देहः स C_{02} , निर्देहस्य K_3 , निर्देहन् M^{ac} • व्रजेत्] $C^{\infty}K_{82}K_7K_3ME$; भवेत् K_{10} **12c** स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वर्ग $C_{02}K_3M$ • स] $C^{\infty}K_{82}K_7K_3E$; सं $K_{10}M$ • याति] $K_{82}K_{10}K_7K_3M$; यान्ति $C^{\infty}E$ **12e** संशयं] $C^{\infty}K_7ME$; संशये K_{82} , संशयो $K_{10}K_3$ **12f** °तुमिच्छामि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °तुमि C_{45} **13** अनर्थयज्ञ उवाच] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; omitted in K_{82}^{ac}

अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥१:१३॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥१:१४॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥१:१५॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥१:१६॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥१:१७॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥१:१८॥

✧

13a अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$; अतिशंसयकष्टन्ते C_{94} , अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3 **13b** द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; च द्विजोत्तमः C_{02} , द्विजसत्तमः K_3 **13c** °ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3ME$
 • मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; मनुषैश्च C_{45} , मणुक्षेप्त्तु C_{02} , मनुष्यैस्तु K_3
14a कर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$; अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म° $C_{02}E$ • °हेतुः] C_{45} ; °हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$, °हेतु C_{02} • शरीरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; शरीरस्य C_{02} **14b** उत्पत्तिर्नि°] M ; उत्पत्तिनि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, उत्पत्तिनि° $C_{02}K_3$ • च यत्] $C^{pc}K_{82}K_7ME$; च यः K_{10} , यत् K_3 **14c** सुकृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; सुकृतकृतन् C_{02} , सुकृत K_3 • चैव] $C^{pc}K_{82}K_{10}K_7ME$; वापि K_3 **14d** °हृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$; °हृतः C_{02} **15a** तेनैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; तेनैव $C_{02}K_3$ • संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सा यान्ति $C_{02}K_3$, सा याति M **15b** वा] $C^{pc}K_{10}K_7ME$; च $K_{82}K_3$ **15c** सुख°] $C^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$; सुखं M • °दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$; °दुःख $C_{02}K_{10}E$ **15d** °सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; °सम्भवः $C_{02}E$ **16a** °न्द्र] $C^{pc}K_{82}K_7ME$; °न्द्रः K_{10} **16b** देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; देहे C_{02} , देह $K_{10}M$ • नृणाम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; नृणा $C_{45}C_{02}$ **16c** यं कालपाशमित्याहुः] $em.$; यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02} , यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7E$, कालपाषेति ऽपस्त्वेह M **16d** °व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; °व्रतः $C_{45}C_{02}$ **17a** विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि°] $C_{45}M$; किञ्चिद्वि° $C^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$, किद्वि° C^{ac} , किञ्चि जि° C_{02} **17b** कथं द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ××××××××××म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled) कथं द्विज C_{02} **17c** कालपाशं च] $C^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$; कालपाषेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] $C^{pc}K_{82}K_{10}$; वेत्तुमूहसि K_7 , वक्तुमर्हसि ME **18a** कला°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$; काला° $C_{02}K_{82}^{ac}$ • °कालं च] $C^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; °कालश्च ME **18b** °कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; °कला $C_{45}K_7$, °विधिं K_{82} , °कलाः M **18c** त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; त्रुटिद्वय $C_{45}K_{10}$, त्रुटिद्वयं $K_{82}M$ • °मेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$; °मेवस्तु C_{94} , °मेषद्वि° K_{82} **18d** निमेषद्वि°] $C^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$; निमेषाद्वि° M

कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥१:१९॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥१:२०॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥१:२१॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥१:२२॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥१:२३॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥१:२४॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।

22 K₁₀ omits verses 22–24

19a °गुणिता] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇E; °गुणितं M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 वै त्रिंशता C₄₅, काष्ठा वै त्रिंशति C₀₂, काष्ठान्वै त्रिंशति M **19c** मुहूर्तश्च]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M; मुहूर्त C₄₅, मुहूर्तञ्च E **19d** मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME;
 मानुषश्च C₀₂ • °त्तम] C[⊂]K₈₂K₇^{pc}E; °तमः K₁₀M, °त्तमः K₇^{ac} **20a** मुहूर्त°]
 C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; मुहूर्ता M, मुहूर्त E **20c** °रात्रं] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇E; °रात्र M
20d °नीषिणः] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇E; °नीषिण M **21a** समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME;
 मास C₀₂ • °मासाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °मासश्च C₀₂E, मासाहुः M **21b** काल°]
 C[⊂]K₈₂K₁₀ME; कला° K₇ **21c** शतं] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇M; शत° E **21b** मानुष°]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; माणुष्य° C₄₅C₀₂ (unmetr.) **22a** षष्टिं चैव] C[⊂]K₇M;
 षष्टिं वर्ष° K₈₂, omitted in K₁₀, षष्टिश्चैव E **22b** °युगः] C[⊂]K₈₂K₇; omitted
 in K₁₀, °युग ME **22c** द्विगुणः कलिसंख्यातो] C[⊂]K₈₂K₇; omitted in K₁₀,
 कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुणा कलिसंख्यातो E **22d** द्वापरो युग संज्ञितः]
 C[⊂]K₈₂K₇; omitted in K₁₀, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E
23a त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E; त्रेता C₀₂M, omitted in K₁₀, त्रेता K₇ • त्रिगुणा]
 C[⊂]K₈₂K₇E; तृगुणो M, omitted in K₁₀ • ज्ञेया] C[⊂]K₈₂K₇E; ज्ञेयः M, omit-
 ted in K₁₀ **23b** °युगः] C[⊂]K₈₂K₇M; omitted in K₁₀, °युग E **23d** ह्ये°]
 C[⊂]K₈₂ME; omitted in K₁₀, हे° K₇ • °सप्ततिः] C[⊂]K₈₂K₇E; °सप्तति
 M, omitted in K₁₀ **24a** चैकस्य] C[⊂]K₈₂^{pc}K₇M^{pc}E; omitted in K₈₂^{ac}K₁₀M^{ac}
24b °क्तं] C[⊂]K₈₂K₇E; °क्त M, omitted in K₁₀ **24c** कल्पो] C₄₅; कल्प
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, omitted in K₁₀ • मन्वन्त°] C[⊂]K₈₂K₇E; न्वन्त° M^{ac},
 मन्वन्त° M^{pc}, omitted in K₁₀ **24d** °दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; °दशं C₄₅,
 omitted in K₁₀ • संख्यया] C[⊂]K₈₂K₇E; शंख्यया M, omitted in K₁₀ **25b** °आहः]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; °आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄K₇; करिकल्पितम् C₄₅,
 परिकल्पितः C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂

रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१:२५॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥१:२६॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥१:२७॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥१:२८॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्वचित् ॥१:२९॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥१:३०॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥१:३१॥
 [परार्धादि]
 विगतराग उवाच ।

29ab ≈ UMS 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈
 KūrmP 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा
 न कालः कस्यचिद्वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d

✧

25d °दर्शिभिः] C^३K_{८२}K_{१०}K_७E; °दर्शिभि M 26a प्रलीयन्ते] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७ME;
 प्रलीयते C_{४५} 26b सर्वं च°] C^३K_{८२}K_{१०}K_७E; सर्वश्च° M 26c अहागमे]
 C^३K_{८२}K_७; अहाग_ K_{१०}, अहागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d °पद्यन्ते]
 C^३K_{८२}K_{१०}K_७E; °पद्यन्ति M 27a °र्ध°] C^३K_{८२}K_७ME; °र्ध° K_{१०} 27cd °वाहुर्भृ°]
 C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_७E; °वाहु भृ° C_{०२}K_{१०}M 27d महर्षयः] C^३K_{८२}K_{१०}E; महयः K_{८२}^{ac},
 महर्षयः K_७, महर्षिभिः M 28a °आर्क°] C^३K_{८२}K_{१०}K_७M^{pc}E; °आर्का° M^{ac}
 • °तारेन्दु] C^३K_{८२}K_{१०}K_७E; °तारैन्दु M 28b दृश्यते त्विह] C_{९४}K_{८२}K_{१०}K_७E;
 दृश्यन्दिह C_{४५}, दृश्यते त्विहः C_{०२}, दृश्यते त्विहः M 28c °त्वैव] C_{९४}K_{८२}K_७E;
 °त्वेव C_{४५}K_{१०}M, °त्वेह C_{०२} 28d °श्रमं] C^३K_{८२}K_७E; °श्रमो K_{८२}^{ac}, °श्रामन् K_{१०},
 °श्रामो M • विद्महे] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; विग्रहे C_{४५}, विद्यते M 29b कालः]
 C^३K_{८२}K_{१०}K_७M; काल E 29c कालस्य] C^३K_{८२}K_{१०}K_७M^{pc}E; कालःस्य M^{ac}
 • वशगाः] C^३K_{८२}K_{१०}K_७M; वशगा E 29d कालवशकृ°] C^३K_{८२}K_{१०}K_७E;
 कालो वशकृ° M 30b देवराजा] C^३K_{८२}K_{१०}K_७; देवराज ME • °त्तम]
 C^३K_{८२}K_{१०}K_७E; °त्तमः M 31a कालो] C_{९४}C_{४५}K_{८२}; काल C_{०२}K_{१०}K_७ME
 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C_{४५}; ब्रह्मविष्णुपरः C_{९४}K_७M, ब्रह्मा विष्णु परः C_{०२}K_{८२}K_{१०},
 ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.)

श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥१:३२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुदं वृन्दमेव च ॥१:३३॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥१:३४॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥१:३५॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥१:३६॥
 [ब्रह्माण्डम्]
 विगतराग उवाच ।

✧

34cd E omits 34cd-35

34ab = BrahmanḍaP 3.2.101

✧

32a श्रुतं वै] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; श्रुतो वः M • °चक्रं तु] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E;
 °चक्रस्य C_{०२}, °चक्रत्तु M 32b विनिःसृतम्] corr.; विनिसृतम् C^२K_{८२}K_{१०}K_७ME
 (unmetr.) 32c परार्धं च] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; परार्द्धं च C_{९४}, परार्धञ्च M^{ac},
 परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; परार्धचैव M 32d वः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७M^{ac};
 नः M^{pc}, यः E • °दीपितम्] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; °दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच]
 C^२K_{८२}K_{१०}K_७ME; omitted in K_{८२}^{ac} 33b सहस्रं] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; साहस्रं M
 • °युतं] C^२K_{८२}K_७ME; °तन् K_{१०} 33cd कोटिम्] C^२K_{८२}K_{१०}ME; कोटिर्°
 K_७ 33d °बुदं] C^२K_{८२}K_{१०}ME; °बुदं K_७ 34a निखर्वं च] C^२K_{८२}K_७E; निखर्वं तु
 K_{१०}, निसर्वञ्च M 34b शङ्कुः] corr.; शङ्कु C^२K_{८२}K_{१०}K_७M, शंख E • पद्मं]
 C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; पद्म M 34c समुद्रो] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; समुद्रं M, omitted in
 E • मध्यमन्तं च] C^२K_{८२}M; मध्यमान्तं च K_{८२}^{pc}, मध्यमन्तञ्च K_{१०}, मध्यमन्तश्च
 K_७, omitted in E 34d परार्धं च परं तथा] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; परार्द्धपरद्वेगुणाम् M,
 omitted in E 35b परार्धं] K_७; परार्ध C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}M, परार्ध C_{९४}, omitted
 in E 35c परार्धं] C^२K_{८२}K_{१०}M; परार्ध K_७, omitted in E 35d °संख्या]
 C^२K_{८२}K_{१०}K_७; °संख्या M, omitted in E 36ab परात्परतरं नास्ति इति मे
 निश्चिता मतिः] C^२K_{१०}K_७; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति K_{८२}K_७^{ac},
 परात्परतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M, वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च ।
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E 36e °वेदं] C_{९४}E; °वेदे C_{४५}C_{०२}K_{१०}K_७
 (unmetr.), °वेदा K_{८२}, °वेदैः M 36f °आख्याता] C_{९४}C_{४५}K_{८२}; °आख्यातं
 C_{०२}K_{१०}K_७ME • °त्तम] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; °तम M

ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
 कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥१:३७॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥१:३८॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥१:३९॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
 दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥१:४०॥
 [भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सद्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
 प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥१:४१॥
 [आग्नेये]

39cd cf. BrahmanḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

37a ब्रह्माण्डं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ब्रह्माण्ड C_{02} 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्]
 conj.; प्रमाणञ्चापितं क्वचित् $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K_7 , प्रमाणञ्चापितां
 कति M 37c °ध्वेषु] $em.$; °ध्वेषु $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7ME$ 37d सूर्यस्त°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$;
 र्यो M^{ac} , शूर्यो M^{pc} • महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}M$; महीम् $\wr C_{94}$, मही $K_{10}K_7E$
 38a ब्रह्मा°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्रह्म° M • प्रसंख्यातुं] $C^{\infty}K_{82}K_7M$; प्रसंसा तु
 K_{10} , च संख्यातुं E 38b शक्यं क°] $K_{82}K_{10}E$; शक्या क° $C^{\infty}K_7$, सक्याङ्क°
 M 38c देवास्ते] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; देवतापि M 38d मानुषाणां च] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$;
 मानुषार्नञ्च M^{ac} , मानुषानाञ्च M^{pc} 39c पुराख्यातो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; पुराख्यातं
 M , ममाख्यातो E 40a शिवाण्डा°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; शिवाण्ड° M^{ac} , शिवाण्डे°
 M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.; सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_7$, सर्वेषामेव
 भूरिताः C_{02} , सर्वेषामिव भूरिता K_{82} , सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10} , सर्षपा इव भाविता
 M , सर्वेषामेव भूरिमां E 40c दिशा°] $C^{\infty}K_{82}K_7ME$; शिवा° K_{10} 40d ब्रह्माण्डे]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; य च कीर्तितम्
 C_{45} , कीर्तिता शृणु M 41a सहासहः] K_7 ; साहासह $C^{\infty}K_{82}K_{10}ME$ • सहः
 सद्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सहः सज्ञा C_{45} , सहो सद्यः M , सहः सज्ञो E 41b विसहः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विसह $C_{02}M$ • ऽसभा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; सहा M , सभाः
 C_{45} , सता E 41c प्रसहो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$; प्रसहेः E • प्रसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$;
 प्रसहवः C_{02} , सप्रहः E • सानुः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}$; सानु K_7ME 41d पूर्वतो]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$; पर्वतो E

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥१:४२॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥१:४३॥

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥१:४४॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रुः सेतुर्भवोद्भवः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥१:४५॥

[वायव्ये]

✧

42a भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$; भास_ C_{02} , भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$;
भानु $C_{45}M$ 42b द्युतिमो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}M$; द्युतिनो K_7E 42c दीप्ततेजाश्च
तेजाश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45} , दीप्ततेजस् तेजश्च M (un-
metr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; तेजतेजयह
M 42e आग्नेये] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_7 , आग्नेर्ये M • त्वेतदा°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$;
त्वेचमा M 42f शृण्वथ] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; शृणुथ M • द्विज] $C^{\infty}K_{82}K_7ME$;
द्विजः K_{10} 43b संयमो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; संयम M • यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$;
यमनो $C_{02}K_7$, यमुना K_{82} , यमतो M, यमुना° E • यमः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; यन M
43c संयनो यमनोयानो] K_{82} ; संयमो यमनोयानो $C_{94}C_{02}E$, संयमो यमुनोयानो
 $C_{45}K_{10}$, संयमा यमनो यामो K_7 , यमियुग्मा यनो यानः M 43d यनियुग्मा यनोयनः]
 K_{10} ; यनियुग्मा नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः C_{45} , यनियुग्मा नयो
यमः K_7 , दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोयन E 44a नगना नन्दो]
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E 44b नगरो
नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}$; नगरोगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरोनगनन्दनः C_{45} , नगरो_ नन्दनः
 C_{02} , नगरोगनन्दनः K_{82} , नगरो नननन्दनः M^{pc} , नगरोन्नगनन्दनः E 44c नगर्भो]
 $C^{\infty}K_{82}K_7E$; नृगर्भो K_{10} , नगर्भ M • गहनो गुह्यो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; गुहनो गुह्य M,
गहनो गुह्ये E 44d गूढजो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; गुडजो M • तत्परः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$;
तत्परम् M 45a वारुणेन] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$; वारुणे च E 45b शृणु] $K_{10}M$;
शृङ्गो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, शृङ्गो C_{02} , मृद्धे E 45c बभ्रुः सेतुर्भ°] corr.; बभ्रुं सेतुर्भ°
 $C_{94}C_{45}$, बभ्रुं सेतु भ° C_{02} , बभ्रुः सेतु भ° K_{82} , बभ्रुं सेतुर्भ° K_{10} , बभ्रु सेतुर्भ° K_7 ,
बभ्रू सेतु भ° M, बभ्रून्सेतुर्भ° E 45d प्रभवोद्भव°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; प्रभवोभव°
M • °भाजनः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$; °भाजन E 45e भरणो] $C_{45}K_7$; भरण
 $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}E$, भरणा K_{10} , भरणः M 45f दशैते] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; दशैते
 K_7 , दशैता M • °आलयाः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; °आलया ME

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
 वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥१:४६॥
 ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
 नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥१:४७॥
 [उत्तरे]
 सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
 सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥१:४८॥
 [ईशाने]
 इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
 इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥१:४९॥
 [मध्यमे]
 अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
 अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥१:५०॥
 [परिवाराः]

✧

46a नृगर्भो] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; नृगर्भा M • °गर्भश्च] C_{९४}C_{४५}K_{१०}K_७; °गर्भाश्च
 C_{०२}K_{८२}ME 46b देवगर्भो] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; देवगर्भ M 46c °गर्भश्च] C^२K_{१०}K_७E;
 °गर्भाश्च K_{८२}, °गर्भोश्च M 46d वृषाङ्को] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; वृषाङ्गो M •
 वृषभ°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७ME; वृष×° C_{०२} 47a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्]
 C^२K_{८२}K_{१०}K_७; वृषज्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्छ तथा सत्य° E 47b वृषजो वृषनन्दनः]
 C^२K_{१०}K_७E; वृषनन्दनः K_{८२}, दशनायक वायवे M 47cd नायका दश वायव्ये
 कीर्तिता ये मया द्विज] C_{९४}C_{४५}K_{८२}E; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः
 C_{०२}K_{१०}, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K_७, कीर्तितो यं मया द्विप्र
 यथा तथ्येन सुव्रतः M 48a सुलभः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७M; सुरभः E • सुमनः]
 C^२K_{८२}K_{१०}E; सुमनाः K_७, सुमनो M • सौम्यः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; सोम्य M
 48c सतः सत्य] corr.; सत सत्य C^२K_७, सत्यसत्य K_{८२}, सुत सत्य K_{१०}, सुतः
 सत्य M, सत सत्या° E • लयः] C^२K_{८२}K_{१०}ME; लयं K_७ 48cd शम्भुर्द°]
 C_{९४}C_{४५}K_{१०}E; शम्भुर्द° C_{०२}K_{८२}K_७, शम्भुर्द° M 48d °नायकमु°] C^२K_{८२}K_{१०}K_७M;
 °नायक उ° E 49a वज्र] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; व्रजः M 49b °वर्षणः] C^२K_{८२}K_{१०}M;
 °×र्षणम K_७, °दर्य्य च E 49c इलनो वलिनो ब्रह्मा] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; इलिनो
 वलिनो ब्रह्मः M 49d दशे°] C_{९४}K_{८२}K_७E; दशै° C_{४५}C_{०२}K_{१०}, दिशै° M •
 नायकाः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; नायका M 50a अपरो विमलो मोहो] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E;
 अपरः विमला मोहा M 50b निर्मलो म°] em.; निमलो म° C_{९४}, निर्मलोन्म°
 C_{४५}K_७, निर्मलोन्म° C_{०२}E, निमलोर्म° K_{८२}K_{१०}, निर्मलोन्म° M 50c अक्षयश्चाव्ययो]
 C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७; अक्षयाश्चाव्ययो C_{०२}, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयज्चाव्ययो E
 50cd विष्णुर्व°] C_{९४}C_{४५}K_७E; विष्णु व° C_{०२}K_{८२}M, विष्णुर्व K_{१०} 50d मध्यमे
 दश] C_{९४}C_{४५}K_७; मध्यमो दश C_{०२}K_{८२}, वरवर्षणः K_{१०}, मध्यमो दशः M, मध्यमे
 दशः E

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
 शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥१:५१॥
 सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥१:५२॥
 एकैकस्य परिवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥१:५३॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥१:५४॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥१:५५॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥१:५६॥

51a सर्वेषां] $C^{\infty}K_{82}K_{10}ME$; सर्वेषा K_7 • दशमीशानां] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$; दशरीशानां
 E 51b परिवारं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7ME$; परि° C_{45} , परिवारं K_{82} 51d सहस्रैः]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; सहस्रै M • °वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$; °वारिता C_{02}^{ac} ,
 °वारितः M, °वारिताः E 52ab एकैकम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; एकैकं म° $C_{02}K_{82}M$
 52b परिवारितम्] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; परिवारितः M, परिवारितमाः E 52c अयुतं]
 E; अयुतैः $C^{\infty}K_{82}K_7M$, अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; प्रयुतै वृन्दैः K_7 ,
 प्रयुतैर्भृत्य M 52d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$,
 प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02} , प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10} , प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः
 E 53a परिवारो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.)
 53b नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; नियुत C_{02} • च] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7^{pc}ME$; चः
 K_7^{ac} 53c कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}E$; कोटिभि दशकोट्येन C_{45} , कोटिभिर्दशकोट्येन
 $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10} , कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M
 53d एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}E$; एकैकः परिवारितः C_{94} , एकैकपरिवारितः
 $C_{02}K_{10}K_7$, एकैकपरिवाराणां M 54a दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; दशकोटीषु
 एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$, दशकोट्येषु एकैकं M 54b वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C^{\infty}K_{10}$;
 वृन्दवृन्दवृतैर्वृतं K_{82} , वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_7 , वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः
 E 54c वृन्दवर्गेषु] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; वृन्दवर्गैभिः तै वृतम् M 54d खर्वभिः
 परिवारितम्] $C^{\infty}K_{82}K_{10}$; खर्वभिः परिवारितम् K_7 , खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः
 परिवारितः E 55a खर्ववर्गेषु एकैकं] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; खर्ववर्गेव एकैकम् M
 55b दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दशखर्वगणै वृतम् C_{45} , दशखर्वगणे वृतं
 K_7 , दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E 55c °खर्वेषु]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}ME$; °खर्वेषु K_7 55d शङ्कुभिः परिवारितम्] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$;
 शङ्कुभिः परिवारितः E 56a पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$,
 पृथगेनैव C_{45} 56b °वारितम्] $K_{82}^{pc}M$; °वारितः $C^{\infty}K_{10}K_7E$, °तं K_{82}^{ac} 56d समुद्रैः]
 $C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$; समुद्रैः C_{94} , समुद्रैः C_{45} • °वारितम्] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7M$;
 °वारितः E

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥१:६३॥
 वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥१:६४॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥१:६५॥
 एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥१:६६॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥१:६७॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥१:६८॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥१:६९॥

✦

63b °सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$; __ मः C_{02} 63c पूर्ण] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; पूर्वे C_{45} , पूर्ण K_7 , पूर्व M 63d मातरिश्वा] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; मातरिश्च M • °तथम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °तथा $C_{02}M$ 64a संक्षिप्य] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; संक्षिप्यः M 64b प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_7$; प्राप्तं चोशनसं C_{94} , प्राप्त×औशनसं C_{02} , प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E 64c संक्षिप्य] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; संक्षिप्यः M 64d प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; प्राप्तध्वञ्च बृहस्पति M 65b सूर्य] $C_{02}E$; सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7$, सूर्य $C_{45}M$ • त्रिंशत्स°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; त्रिंशत्स° $C_{02}M$ 65c °विंशत्सहस्राणि] corr.; °विंशहस्राणि C_{94} , °विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, °विंशत्सहस्राणि E 65d मृत्युं प्राह] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; मृत्यु प्राहः M 66a °विंशत°] E; °विंश° $C^{\infty}K_{82}K_7M$ 66b कीर्तितम्] E; कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^pcM$, कीर्तिताः C_{02} , कीर्तित K_7^{ac} 66c वसिष्ठाय] $C_{94}C_{02}K_{82}ME$; विशिष्ठाय C_{45} , वहिष्ठाय K_7 66d विंशत्श्लो°] corr.; विंशत्श्लो° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, विशत्श्लो° C_{45} , त्रिंशत्श्लो° M 67a अष्टादशसहस्राणि] $C^{\infty}K_{82}E$; आष्टादशसहस्राणि K_7 , वसिष्ठेदशसहस्रं M 67c सारस्वतस्त्रि°] em.; सारस्वता त्रि° $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, सारस्वतास्त्रि° C_{45} , सारस्वत तृ° M • °धामाय] $C^{\infty}K_{82}^pcK_7ME$; omitted in K_{82}^{ac} 67d सहस्रदश] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; सहस्रादश M 68b भर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; भार° C_{02} , सन° M 68d अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; अभाषत C_{02} , अभाषतः K_7E , मभासतः M 69b अन्तरी°] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; अन्तरि° M 69c त्रय्यारुणिं] corr.; त्रय्यैरुणि $C_{94}C_{45}K_{82}M$, त्रैयारुणि $C_{02}E$, त्रय्यैरुपिनि K_7 69d अभाषत] $C_{94}C_{02}K_7$; अभाषतः C_{45} , स्वभावत K_{82} , मभासतः M, ह्यभाषत E

त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥१:७०॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥१:७१॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्द्वय्यात्मनाय तु ॥१:७२॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥१:७३॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥१:७४॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥१:७५॥
 रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।

76ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab: मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

✧

70a त्रय्यारुणि°] corr.; त्रय्यारुणि° C²K₇, त्रय्यारुणि° K₈₂E, त्रय्यारुणि° M •
 विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विप्रेन्द्र C₀₂M 70b धनंजय°] C²K₈₂K₇ME; धन°
 K₈₂ • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; °भाषत: C₄₅ME 71b °मुनिः] C²K₈₂K₇E;
 °मुनि M 71c कृतंजयाद्वि°] C₉₄K₈₂E; कृतंजया द्वि° C₄₅C₀₂K₇, धनञ्जय
 द्वि° M • °श्रेष्ठ] C²K₈₂K₇M; °श्रेष्ठो E 71d ऋणंजय°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME;
 ऋणंजाय° C₄₅ • °महात्मने] C²K₈₂K₇E; °मभाषत: M 72a प्राप्तो]
 C²K₈₂K₇; प्राप्त: M, प्राप्तौ E 72b महर्षिणे] C²K₈₂K₇E; महर्षिण: M
 72c गौतमाच्च] C²K₈₂E; गौतमाश्च K₇, गौतमेन M 72cd भरद्वाजस्तस्माद्द्वय्यात्मनाय]
 em.; भरद्वाजस्तस्माद्द्वय्यात्मनाय C₉₄C₀₂K₈₂K₇, भरद्वाजस्तस्माद्द्वय्यात्मनाय C₄₅, भरद्वाज
 तस्मा हर्षद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्द्वय्यात्मनाय E 73a राजश्रवास्त°] em.;
 राजश्रव त° C²K₈₂E, राजश्रव त° K₇, राजश्रव त° M 73c °शुष्मात्त°]
 C²K₇ME; °शुष्मा त° K₈₂ 73cd प्राप्तस्तृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; प्राप्त तृ°
 C₀₂ 73d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; omitted in C₄₅ 74b वृक्षः] C²K₈₂K₇E;
 वृक्ष M • °भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °भाषत: C₀₂ME 74c शक्तिः पराशरं]
 C²K₈₂K₇E; शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} 74d जतु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 तु° C₄₅, जंतु° M 75a द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु C²K₈₂K₇M, द्वैपायनाय
 E 75b जतुकर्णो महर्षिणम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; जतुकर्णो महर्षिण: C₀₂, जकर्णो
 महर्षिणं K₈₂, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 75d °मुनिः] C²K₈₂K₇;
 °मुनि ME 76a °हर्षेण] M; °हर्षाय C²K₈₂K₇, °हर्षणाय E 76b °बुद्धये]
 C²K₈₂K₇E; °बुद्धय: M 76b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; पुराण
 सम्प्रकाशितां C₀₂

मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१:७६॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

76e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; मनुषाणां C₄₅, मानुषाना M • हितार्थाय]
C₈₂K₈₂K₇E; हित्यथाय M 76f भूयः] C₈₂K₈₂K₇; भूय ME Colophon:
नामाध्यायः प्रथमः] C₈₂K₈₂K₇; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो
ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥२:१॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥२:२॥

कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥२:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥२:४॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥२:५॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥२:६॥

✧

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v–213r; E pp. 585–588; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

5ab cf. LinP 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

✧

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जना__ C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा°] C^ΣK₈₂K₇; ब्रह्माण्ड
E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; कति:
C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः]
C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; वासिरानः C₄₅ 3c का] em.; को C^ΣK₈₂K₇, किं E • प्रजा
ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; प्रजा_ या C₉₄ 4b न त्वं] C^ΣK₈₂K₇; तत्त्वं E • °र्हसि]
C^ΣK₈₂E; °र्हसि K₇ 4c दैवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂; दैवतै° C₀₂K₇E • शक्तिर्]
C₉₄; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E; अगम्यगमनं C₀₂,
अगम्यगमनं K₇ 5b गुह्या°] K₇E; गुहा° C^ΣK₈₂ • समुद्धृतम्] em.; समुद्धृतम्
C^ΣK₈₂, समुद्धृतं K₇, समुद्धृतम् E 5c प्रभुर्ने°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रने° C₀₂
5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇; दण्डो C₉₄C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
ण्डकः C₄₅^{ac}, पण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] C^ΣK₈₂K₇; सत्यौ E • तत्र] C^ΣK₈₂K₇;
तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; _ C₉₄ 6c नानृजुर्न] em.; नाऋजुर्न C₉₄E,
नाऋजुर्न C₄₅K₇, नाऋजुर्न K₈₂, नाऋजु न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] C^ΣK₇E;
न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ईर्ष्यता: C₀₂, ईर्ष्यता E

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
 ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥२:७॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥२:८॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥२:९॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥२:१०॥
 अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥२:११॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥२:१२॥
 आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥२:१३॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥२:१४॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥२:१५॥

✧

7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सूयकः
 C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; शठो C₀₂, शठे E •
 मत्सरः] C[⌞]K₈₂K₇; मत्सराः E 8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E; व्याधि न C₀₂K₇ •
 जरा तत्र] C₄₅K₇; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः] C[⌞]K₈₂K₇; विक्लव E
 9a मानवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मा_वः C₉₄ 9c प्रशंसास्ति] C[⌞]K₈₂K₇; प्रशंसाश्च
 E 10c तत्रास्ति] C[⌞]K₈₂K₇E; तत्रा K₈₂^{ac} 11a व्रज तः] C[⌞]K₈₂E; व्रजस्तः K₇
 11c कर्म नाः] em.; कर्म न C[⌞]K₈₂K₇, कर्मणा E 11d कलिः] C[⌞]K₈₂K₇^{pc};
 कलि K₇^{ac}E 12a च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₇E; च न त्रेता C₉₄, च त्रेता न C₄₅ 12b कृतं
 चाः] C₀₂K₈₂; कृतश्चाः C₉₄C₄₅K₇E 12c मन्वन्तरं न तत्रास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E;
 मन्वन्तत्रास्ति C₀₂, मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K₇ 12d कल्पश्चैव] C[⌞]K₇E; कल्पं
 चैव K₈₂ 13a आहूतः] C[⌞]K₈₂K₇; आभूतः E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] C[⌞]K₈₂K₇;
 ब्रह्मरात्रिदिवस् E 13c जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂E; जन्ममरणं तत्र C₉₄C₄₅, जन्ममरणन्त्रत
 K₇ 13d आपदं] C[⌞]K₈₂K₇; अपदं E 14a चाशापाशः] C₄₅K₇^{pc}; च सायाशः
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E • °बद्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °द्धो C₀₂, °वृद्धो E 14b °मोहं]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; °मोहो C₉₄ 14c देवा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; देवो C₄₅ 15b गन्धर्वा]
 C[⌞]K₈₂K₇; गन्धर्वो E

न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्नरकं तथा ॥२:१६॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥२:१७॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
 देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥२:१८॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥२:१९॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥२:२०॥
 स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥२:२१॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥२:२२॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥२:२३॥

21c After कामरू°, C₀₂ has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

16d cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् **17c** cf. MBh (Indices) 14.4.2743: ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and Brahman̄ḍaP 1.26.1: महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

16a जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जयो C₉₄ • नाह्निकस्त°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नाह्निक
 त° C₄₅ **16d** न तिर्यन्नरकं] em.; नातिर्यन्नरकस् C₉₄C₀₂K₈₂, नातिर्यन्नरकन्
 C₄₅, नातिर्यन्नरकस् K₇, न तीर्थन्नरकन् E **18a** हरेच्छाप्रभवाः] K₇; हरेच्छप्रभवाः
 C[∞]K₈₂, हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि] C[∞]K₈₂K₇; वर्ज्यानि E **19a** °गुणोत्सेधो]
 conj.; °गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °गुणोच्छेधा C₀₂, °गुणाच्छेधा E **19b** विस्तारश्च]
 K₇; विस्तारं च C[∞]K₈₂E • °विधः] K₇; °विधा C[∞]K₈₂E **19c** अनेकाकार°]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; अनेकार° C₉₄ **20a** अन्ये] C[∞]K₈₂K₇; बहु° E **20c** षण्डाश्च]
 C[∞]K₈₂K₇; षण्डाश्च E **20d** °रुहाणि] C₀₂; °रुहानि C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °सहानि E
21a स्वादु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; स्वाधु° C₉₄ • °मूल°] C[∞]K₇E; °मूला K₈₂ •
 °फलाः] conj.; °फला C[∞]K₈₂K₇E **21b** स्कन्ध°] conj.; स्कन्द° C[∞]K₈₂K₇E
22c °बालाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °वराः E **23c** °द्वय°] C₉₄C₄₅K₈₂^pK₁₀K₇E; °द्व°
 K₈₂^{ac} • विक्षेपा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; विज्ञेया E **23d** °त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E;
 °त्तमः K₈₂

ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यज्जैति कश्चन ॥२:२४॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
 भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥२:२५॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥२:२६॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥२:२७॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥२:२८॥
 कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥२:२९॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥२:३०॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥२:३१॥

✧

24b बलशक्तिश्च भो द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in K_{82}^{ac} , तव शक्तिश्च भो
 द्विज E 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in K_{82}^{ac}
 24d न तिर्यज्जैति कश्चन] $K_{82}^{pc}K_7$; न तिर्यज्जैति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}E$, न तिर्य
 जैति कश्चन K_{82}^{ac} 25c भोगमक्षय तं] em.; भोगमक्षयस्तं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$
 (unmetr.), भोगमयास्तु तं E 25d °मृत्युर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; °मृत्यु न
 K_{10} 26b प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; प्रभा E 26d °शानानां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$;
 °शानाना K_{10} , °गानाना K_7 • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_7$; स्मृतालय C_{45} , स्मृतालयं
 K_{82} , स्मृतालया E 27a °भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °भा E 27b ज्ञेयास्तं]
 $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; ज्ञेया तं $K_{82}E$ • °आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °आलयं E
 27d दिशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; दिशि K_{10} 28a °प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
 °प्रभा E 28b दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दक्षिणं E • दिशम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$;
 दिशिम् $C_{45}E$ 28d °घोरां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °घोरां E • °श्रिताः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °श्रिता E 29b पश्चिमां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; पश्चिमा C_{45} •
 दिशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; दिशि° K_7 • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °श्रिता E
 29d सद्यमिष्टां] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; सद्यमिष्ट्वा° K_{82} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$;
 स्मृताः C_{45} 30b उत्तरां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्तरा C_{45} • दिशम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
 दिशिम् C_{94} 30d °लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °लय K_7 31a कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
 कला E 31b चतुष्कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; चतुष्कले E 31d वामदेवां]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वामदेव° K_{10}

सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥२:३२॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥२:३३॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥२:३४॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥२:३५॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥२:३६॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥२:३७॥
 स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
 स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥२:३८॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

✧

32a ज्ञेयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ज्ञेया E 32b संसारा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 संसा° C₄₅^{ac} 32c °त्रिंशत्क°] corr.; °त्रिंशक° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ह्येताः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ज्ञेयाः E 32d °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °सत्तमः K₁₀E
 33a संख्या वर्णा] C₄₅K₇; संख्या वर्णो C₉₄K₁₀, संख्या वर्णा K₈₂, संख्या वर्णा
 E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₇E; एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्त°] em.;
 बोधव्या त° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 34a °कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E; कृष्टा K₈₂K₇
 34b योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; योग समभ्यसेत् K₁₀ 34c °योगं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °योग E 35c °तप] E; °तपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (un-
 metr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शक्येत C₄₅, शक्येते E 35f देवै°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; देवै° K₇ • °धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °धनम् C₄₅ 36a गन्तुं]
 C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शक्यन्ते E 37a °द्वीप°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °द्वीप° K₇ • °समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °समुद्राय K₁₀
 37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀, गन्तु K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 शक्यन्ते E 38a स्वदेहान्मांस°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; स्वदेहात्मांस° K₇, स्वदेहात्मां
 सं° E 38a °स्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °स्व K₁₀ 38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f °दुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °दुष्कृतः K₁₀

यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥२:३९॥

कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥२:४०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

39c °दान°] C₉₄C₄₅K₇E; °दानं K₈₂, °दानै K₁₀ 39d °पारगः] C₄₅K₈₂K₇E;
°पारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ब्रह्माण्डान्तस्य
भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; {भुङ्क्ते}
K₇, भुक्त्वा E • °गः] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₁₀K₇E; °गाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
धर्मे K₇ 40e °कलनात्काल°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °कलना काल° K₁₀ Colophon:
नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; नामाध्याय द्वितीयः K₁₀, नाम द्वितीयोऽध्यायः
E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥३:१॥
कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥३:२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥३:३॥
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥३:४॥
गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।

❖

Testimonia for this chapter: P₅₇ exp. 215r–215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C₉₄ ff. 197r–198v, C₄₅ ff. 204v–206r, C₀₂ ff. 273r–273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 4v–6r, K₁₀ exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K₇ ff. 213r–214v, E pp. 588–591; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂
5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

3cd cf. LinP 1.10.12cd–13ab: धारणार्थं महान्दोष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । **3** cf. BrahmanḍaP 1.32.29: धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; cf. Vāyup 1.59.28: धारणा धृतिरित्यर्थाद्भातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । आधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥; ≈ MatsP 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । **4** cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥

❖

1a आहुः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आहु E **1d** स्मृताः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₄₅, स्मृतः E **2a** कौतूहलं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; समोत्पन्नं K₇ **2b** संशयं] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संशयं C₉₄ **3c** आधारणान्म°] P₅₇C₉₄K₁₀; आधारणात्प° C₄₅, आधारणात्म° K₈₂K₇, आधारेण म° E **3d** इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E; इत्यभिधीयते P₅₇, इत्यविधीयते C₄₅K₁₀ **4ab** °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C₉₄; °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च° P₅₇C₄₅K₁₀, °स्मृतिद्वयो मूर्ति च° K₈₂K₇, °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E **4b** °वृषः] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °वृष K₇ **4c** चतुरा°] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀E; चातुरा° C₉₄K₇ **5a** विज्ञेयाः] em.; विज्ञेयः P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, omitted in C₄₅

देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥३:५॥
 ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
 तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥३:६॥
 दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
 तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥३:७॥
 विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥३:८॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥३:९॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।

6ab cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also
 MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

✧

5c °मानुष°] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °मानुषि° P₅₇ 6a ब्रह्मणो] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇;
 omitted in C₄₅, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः]
 P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्म K₁₀ 6d °मध्यमाः] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; omitted in
 C₄₅ 7a °आक्षी] P₅₇C₉₄K₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅, °आक्षि E 7b °आद्याः]
 em.; °आद्या P₅₇K₁₀K₇E, °आढ्याः K₈₂, omitted in C₄₅, °आढ्या C₉₄ •
 °हराः] K₁₀E; °हरा P₅₇C₉₄K₇, omitted in C₄₅, °xमाः K₈₂ 7cd तस्य
 पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] P₅₇C₉₄K₁₀; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव
 ह (eyeskip to 3.5a) C₄₅, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य
 पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂^{pc}K₇E; विगतराग
 उ P₅₇C₉₄K₁₀, omitted in K₈₂^{ac} 8b ताभ्यः] em.; तेभ्यः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मी ऋतिर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac},
 लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc}, लक्ष्मीं धृति तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः P₅₇K₇, लक्ष्मी
 धृतिस्तुष्टि E 9b पुष्टिर्मे°] P₅₇C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुष्टि मे° E • लज्जा]
 P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; लजा K₈₂ 9c बुद्धिः] P₅₇C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; बुद्धि C₉₄ 9d सिद्धिः
 प्रसूतिसम्भवाः] conj.; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P₅₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇,
 सिद्धिश्चातिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂; काम°
 P₅₇C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्म° E

धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥३:१०॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥३:११॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥३:१२॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्व्यवसायो वपोः सुतः ।
 यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥३:१३॥
 विगतराग उवाच ।
 मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
 कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥३:१४॥

✧

14c In P₅₇, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ **11cd** ≈ LiñP 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiñP 1,5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

✧

11a लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; लाभ° K₈₂E **11b** °पुत्रः] em.; °पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
 • श्रुत°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; श्रुत° C₄₅ **11c** त्वभवत्पुत्रो] em.; त्वभयः पुत्रो
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, तूभयः पुत्रौ E **11d** दण्डः] corr.; दण्डे C₉₄K₈₂^{ac}, दण्डो C₄₅,
 दण्ड° K₈₂^{pc}K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तु E **12a** लज्जाया विनयः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; लज्जायाः विनय° E **12b** सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E; सुतः
 ×× C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ **12c** सुधियः] E; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुत्रः E **12d** अप्रमाद°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अप्रमादा° K₈₂
13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; वपो K₈₂ **13d** सिद्धे°] C₄₅K₈₂K₁₀; सिद्धि C₉₄K₇E
 • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂; व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇ **13e** स्वायम्भुवे]
 C₉₄K₈₂K₇; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे
 त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्म]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्म K₇, धर्मः E **14c** कौतूहल°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; कौतूहल°
 C₄₅ • °तीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; ~~स्तीव~~ मे C₄₅ **14d** कर्तय] em.; कीर्तय
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • °संशयम्] C₉₄K₈₂K₇E; °संशयः C₄₅K₁₀

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।
 दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
 स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
 धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥३:१६॥
 एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
 अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववावहितो द्विज ॥३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
 हिंसां पञ्चविधामाहुर्मनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:१८॥

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c-f** ≈ MBh Indices 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd-31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ Brahman̄ḍaP 1.32.33cd-34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VDhU 3.233.203: आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

✦

15a श्रुति°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; श्रुतिः C₄₅E **15ab** °द्वयोर्मूर्तिर्ध°] C₉₄; °द्वयोर्मूर्तिर्ध° C₄₅K₈₂K₁₀, °द्वयी मूर्तिर्ध° K₇, °द्वयोर्मूर्तिर्ध° E **15b** °कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; °कीर्तितः K₁₀, कीर्तिताः K₇ **15cd** °बन्धमि°] em.; °बद्ध इ° C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °बन्ध इ° K₁₀E **15d** श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, स्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E **16a** नियम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; नियमै° K₈₂ **16d** °मानृशंस्यं] em.; °मनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °मानृशंस्या K₇ **16e** धन्या°] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धन्यं K₈₂ • माधुर्य°] E; माधुर्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ **16f** आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवश्च E **17b** °माहुर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °माहु म° K₇ **17d** शृणुष्व°] C₉₄C₄₅K₇E; शृणुष्व° K₈₂K₁₀ **18a** बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E **18c** हिंसां] C₉₄K₈₂K₇; हिंसा C₄₅K₁₀E • °विधामाहु°] C₄₅K₈₂K₇; °विधमाहु° C₉₄, °विधान्याहु° K₁₀, °विध प्राहु° E

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
 तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥३:१९॥
 बद्ध्वा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥३:२०॥
 शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्धमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥३:२१॥
 यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्द्वारा निहतः स्मृतः ॥३:२२॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥३:२३॥
 [अहिंसाप्रशंसा]
 अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥३:२४॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥३:२५॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥३:२६॥

❖

19a काष्ठलोष्ट°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काष्ठलोष्ट° K₁₀ 19b निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 निर्दया E 19c °भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °भिन्नाङ्गा E 19d °वध्यमवा°]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °वध्यमवा° C₉₄ 20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; भुजोरश्च
 K₈₂E 20b शिरोरुक्कण्ठ°] em.; शिरोरुक्कण्ठ° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, शिरोरुः
 कण्ठ° E 20c अनाहता म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अनाहत म्रियन्त्येष K₁₀
 20d वधो बन्धनजः स्मृतः] conj.; °नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, °नजाः स्मृता
 K₇, °नज स्मृतः E 21a °चौरभयैर्घोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °चौरभयै घोरै K₁₀
 21d अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; अन्ये चापि K₇ 22a हरेद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 हरे वि° K₁₀ 22b वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; वध E 22a °भिभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 °विभूतानां K₁₀ 22b तद्द्वारा नि°] conj.; तद्द्वारान्नि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
 तद्द्वारान्नि° E 23ab °शस्त्रैर्माया°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; °शस्त्रै मा° K₇, °शस्त्रैर्मया°
 E 23c हिंसकान्याहु वि°] C₄₅K₁₀K₇; हिंसकान्याहुर्वि° C₉₄K₈₂ (unmetr.),
 हिंसकेत्याहु वि° E 24c परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E; परमं धर्म K₁₀, परमो धर्म K₇
 24d त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E; त्यजेच्छ दुरात्म× C₉₄, त्यजेत्सुदुरात्मवान्
 K₈₂, त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ 25b °तरं] C₉₄C₄₅^{pc}K₈₂K₁₀K₇; °तन् C₄₅^{ac}E 26d परं
 तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पर तपोधमाः E

यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥३:२७॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥३:२८॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥३:२९॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥३:३०॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥३:३१॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥३:३२॥
 [मांसाहारः]
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥३:३३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

✧

29d C₀₂ resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् After pādas
 cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be
 found in C²K₈₂K₁₀K₇

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 34ab =
 MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो
 देहे वृद्धिमिच्छति

✧

27a यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; यो न हिन्सन्ति K₁₀, यो हि नास्ति न E
 27b उद्भिज्जादि] em.; उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °विधिं K₇ 27c पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुष° E 28a °दयां
 नित्यं] C₉₄K₈₂E; °दया नित्यं C₄₅K₁₀, °दया नित्य K₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 यज्या K₁₀ 29a परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; परन्ती° C₄₅ 30a यज्ञः]
 C₄₅C₀₂K₁₀E; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ 30c परमं] C²K₈₂K₁₀K₇; परमो E
 30d परमा] C²K₈₂K₇E; परमां K₁₀ 31ab (अहिंसा... दमः)] C²K₈₂K₁₀K₇;
 omitted in E 31c लाभः] K₇; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं]
 C²K₁₀K₇E; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₇; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध_ K₁₀
 32b अहिंसा परमा गतिः] C²K₈₂K₇; _ _ _ _ _ K₁₀, अहिंसा परमो गतिः
 E 32c अहिंसा परमं ब्रह्म] C²K₈₂E; ᳚अहिंसा परमं ब्रह्म K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म
 K₇ 33a मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E; मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂,
 मन्सासनान्नि° K₁₀, ᳚मांसशनान्नि° K₇ 33d मांसं] C²K₈₂; मांस K₁₀E, मांसं
 K₇ 34a °मांसेन] C²K₈₂K₁₀E; °मासेन K₇ 34b वर्धयितु°] C²K₈₂K₇E;
 वर्द्धयति K₁₀

अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥३:३४॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥३:३५॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥३:३६॥

वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।

मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥३:३७॥

मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।

सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥३:३८॥

वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।

निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥३:३९॥

तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।

बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥३:४०॥

अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।

इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥३:४१॥

34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's
critical edition; other editions read परोपकृत° in pāda b)

✧

34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पितृन् C₀₂E, पितृन् K₁₀ 34d ततो ऽन्यो]
C°K₈₂K₁₀K₇; तदन्यो E 35b °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °देवत° C₀₂K₁₀
35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो
हिंस्यान् K₈₂, _____ K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] C°K₈₂K₇E; _____ त्र
मनुरब्रवीत् K₁₀ 36a क्रीत्वा] C°K₈₂K₁₀K₇; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] C°K₈₂K₁₀K₇;
°प्युत्पाद्या° E 36b °हत°] C°K₈₂K₁₀K₇; °हित° E • वा] C°K₈₂K₁₀K₇;
च E 36c पितृश्चार्चयित्वा] C°K₈₂K₇; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्चयित्वा E
36d मांसं] C°K₈₂K₁₀E; मांसं K₇ 37b °शील°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °शल°
C₀₂ • °व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °व्रतः C₄₅ 37c °वृत्तानां] C°K₈₂K₇;
°वृत्ताना K₁₀, °वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त C₄₅ 38a पर्ण°]
C°K₁₀K₇; पर्ण° K₈₂, पर्णा° E 38ab °हाराद°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; °हाद°
K₁₀, °हारा अ° C₄₅K₈₂ 39ab °हारा रा°] C₄₅K₈₂K₁₀; °हाराद्रा° C₉₄C₀₂K₇E
39d °भोजिभिः] C°K₈₂K₁₀K₇; °भोगिभिः E 40a मांसं] C°K₈₂K₁₀E; मांसं
K₇ 40b हीहेत] C°K₇E; हीयेत K₈₂K₁₀ 40c गुणाकर्षा°] conj. Törzsök;
गुणाकाशा° C°K₈₂K₁₀K₇, गुणा कुर्या° E 41b °यज्ञसमीहया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀;
°धर्मसमीहया C₀₂, °यज्ञसमीहया: K₇, °धर्मसमीहय E 41c यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
यशं C₀₂ 41d परा गतिः] C₀₂K₈₂K₇; परा गतिः C₉₄, पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀,
परां गतिः E

त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥३:४२॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

42a त्रैलोक्यं] C^२K_{८२}K_७E; त्रैलोक्य K_{१०} • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C_{४५}C_{०२}K_{१०}K_७E;
 अखिलं × × × × × × C_{९४}, अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K_{८२} 42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्]
 C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; × × × × × × × × C_{९४} • महीं] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E; महीं C_{०२}
 42c °कोटि°] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E;
 स्ना S C_{४५} 42d °फलमहिंस°] C^२K_{८२}K_{१०}E; °फलं त्वहिंस° K_७ • निःसंशयः]
 C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७; × × × × C_{९४}, निःसंशय× C_{४५}, निःसंशयं E Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः]
 C^२K_{८२}K_{१०}; नामाध्यायस्तृतीय K_७, नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥४:१॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सुदुःसहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥४:२॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥४:३॥

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।

पृच्छतोऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥४:४॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

✧

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 198v–201v, C₄₅ ff. 206r–208v, C₀₂ ff. 273v–277r, K₈₂ ff. 6r–9r, K₁₀ exp. 48–50 (lower–upper), K₇ ff. 214v–217r, E pp. 591–597; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1cd cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. ŚDhŚ 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

✧

1a सद्भावः] C^ΣK₈₂K₇; सद्भाव° K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृ°] C₄₅K₈₂K₇E; सत्यमित्याहुर्दृ° C₉₄, सत्यमित्याहुर्दृ° C₀₂, सत्यमित्याहुर्दृ° K₁₀ 1b °प्रत्यय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; °प्रत्यय° C₀₂, °प्रत्यये° K₇, प्रत्यक्ष° E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यथाभूतार्थ° C₀₂^{ac}, यथाभूतार्थ°क्त कथनं C₀₂^{pc} 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तत्सत्यकथनं C₄₅, कथनं स्मृतं C₀₂^{ac}, सत्यकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} 2a °ताडना°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °नाडना° C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सुदुःसहं C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a °द्यतः] C^ΣK₁₀K₇E; °द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शस्त्र C₀₂, सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] C^ΣE; कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सत्य C₄₅E 4b °तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °तुर C₄₅ 4c पृच्छतो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; पृच्छते E 4d तद्वापि] C^ΣK₈₂K₇E; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; राज न C₀₂, राज्यं न K₈₂ 5c °त्यये] C^ΣK₈₂K₇E; °त्यजे K₁₀ • °पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °प्रहारे C₀₂K₁₀

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥४:५॥
 देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
 सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥४:६॥
 सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥४:७॥
 सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥४:८॥
 सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥४:९॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥४:१०॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।

5 ≈ MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं
 वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥;
 MatsP 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhid-
 harmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह):
 न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे
 पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc. 9c ≈ VarP 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं
 पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indices 13.20.330 = MarkP
 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈
 VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं
 पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥

6b °मानुष°] C[⊃]K₈₂K₁₀E; °मानुष्य° K₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂;
 सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्मः परो यतः K₈₂K₇, सत्यधर्मः परो यतः K₁₀,
 सत्यधर्मपरायणः E 6c श्रेष्ठं] C[⊃]K₈₂K₇; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅^pC₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 वरिष्ठम्वरिष्ठम्वञ्च C₄₅^{ac} 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सत्य° C₄₅K₁₀ • धर्मः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; धर्म C₀₂E 7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः]
 C[⊃]K₁₀K₇; पोत K₈₂, प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; यज्ञानविस्तरम्
 E 8a °ष्टगतिः] C[⊃]K₈₂K₇E; °ष्टागतिः K₁₀ 8c तीर्थं] C[⊃]K₈₂; तीर्थ K₁₀K₇,
 तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्य C₄₅ 9b शमः] C[⊃]K₈₂K₇E;
 शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; सत्यं C₄₅, सत्य K₇ 9d सुखम्]
 C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; सुखः E 10a °सहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °सहस्रस्य C₀₂
 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तुल्यया C₀₂ 10c °सहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 °सहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एवं C₀₂E 11ab सूर्यः सत्येन
 पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄, सूर्यः सत्येन पृथिवी
 स्थिता C₄₅, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂, सूर्य सत्ये 530 ____ वी स्थिता K₁₀,
 सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥४:११॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥४:१२॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिना चरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥४:१३॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥४:१४॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥४:१५॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥४:१६॥
 एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥४:१७॥
 [यमेष्वस्तेयम् (३)]

11 ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति
 सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd-5ab: सत्येन वायुरभ्येति
 सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति । 13c ≈ VarP
 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

11c वायवो] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; वात्यवो K_{10} 11d सत्ये] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यात्
 E 12a सागराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सागरा C_{02} 12b समयेन] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$;
 सत्येन च E 13ab सत्येन सत्येन] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; सत्येन $K_{82}K_7$ 13b शशिनाचरः]
 conj.; सशिभाचरः C_{94} , शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$, शसि $\times$ चरः C_{45} , स शिरा वरः
 C_{02} , शशिभाष्करः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_7$; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$,
 विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02} , तिष्ठते विन्ध्यो E 14a °लोकः] E; °लोक $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$ •
 स्थितः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; स्थिः K_7 • सत्ये] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; सत्यं E 14b मेरुः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; मेरु $C_{02}E$ 14c वेदास्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; देवास्ति°
 C_{45} , वेदा ति° E 14d सत्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; प्रतिष्ठिति K_7^{ac} , प्रतिष्ठितः K_7^{pc} 15a गौः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; गौ
 $C_{02}K_{10}$ 15ab क्षीरं सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; क्षीत्यं C_{45}^{ac} , क्सी $\times$ नित्यं
 C_{45}^{pc} 15b क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02} , क्षीरे घृत
 स्थितम् K_{10} , क्षीरं स्थितं घृतम् E 15c सत्ये जीवः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}$; सत्ये जीव K_7 ,
 सत्यं जीव E 15d जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; जीव C_{02} 16a सत्यमेकेन]
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; सत्यमेकेन K_{10} , सत्यमेकेन C_{45} 16b धर्म°] E; धर्मः $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$
 • °निश्चयः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °निश्चः C_{94} 16d सत्यमेकं] $C^{\infty}K_{82}K_7E$;
 सत्यमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; सुरक्षितः K_{82} , सुरिक्षितम् C_{45}
 17a एवं सत्य°] C_{45} ; एतत्सत्य° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ 17b सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$;
 सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रतः C_{02} , सुव्रतं E

विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥४:१८॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥४:१९॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥४:२०॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
 तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥४:२१॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥४:२२॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।

✧

18a तृप्तिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तृप्ति C_{02} • विजानामि] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विनामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94} , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** °धन] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; °धून C_{94} , °धनः $C_{45}K_7$ **19b** °कीर्तितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °कीर्तिताम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; त्कोच ततः C_{45} , उत्कोचं चानृतः E **19c** तुलाव्याजः] $C_{45}K_7E$; तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19d** °सह्य°] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; °सह्ये K_{10} • °स्तेय] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °स्तेन $C_{94}K_7$ • पञ्चमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पञ्चमः $C_{02}E$ **20a** धृष्टदुष्ट°] $C_{94}K_{82}K_7E$; धृष्टदुष्म° C_{45} , धृतदुष्ट° C_{02} , दृष्टदुष्ट° K_{10} **20b** °कर्षणम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; °कर्षण K_{82} **20b** वार्यमाणापि] $em.$; वार्यमाणो ऽपि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, वार्यमानो वि° C_{45} **21a** उत्कोचं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र] $C^{\Sigma}K_{82}K_7E$; विप्रेन्द्र K_{10} **21b** °संकर°] $C_{02}K_{82}$; °शङ्कर° $C_{94}C_{45}K_{10}$, °सकर° K_7 , °संहार° E • °कारकम्] $C^{\Sigma}K_{10}K_7E$; °कारकः K_{82} **21c** मूल्यं] $conj.$; मूल $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • °विनाशार्थ°] $C^{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; °विनार्थ° K_{82}^{ac} **21d** °त्कोचः] $C^{\Sigma}K_{82}K_7$; °त्कोचं K_{10} , °त्कोच E **21ef** विजानीयाद्द्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विजानीया द्र° C_{02} **22c** तं च स्तेनं] C_{94} ; तज्च स्तेन C_{45} , तं च स्तेयं K_{82} , तज्च तेय K_{10} , सो ऽपि तेन $C_{02}E$, तज्च तेन K_7 **22d** °हारकम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$; °हारकः C_{02} , °हारका K_{82}^{ac} °हारकाः K_{10} **23a** परस्वार्थ°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$; परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$, परस्यार्थ° E • हरेद्यदि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; हरेद्यति C_{45}

चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥४:२३॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥४:२४॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥४:२५॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥४:२६॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥४:२७॥

प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहतधना † अन्यो हताद्वै हता †

23cd cf. UMS 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

✧

23d कूटकापटिका] K₁₀; कूटका यटिका C₉₄, कूटकायटिका C₄₅C₀₂K₈₂K₇,
 कूटकार्यटिका K₈₂E 24a °र्जव°] C[⊃]K₈₂K₇E; °जव° K₁₀ 24b च्छद्मना]
 E; च्छन्मना C[⊃]K₈₂K₁₀, च्छत्माना K₇ 24cd मूढः स] C[⊃]K₈₂K₇E; मूढास्स
 K₁₀ 24d चौरश्चोर] K₇; चोरश्चोर C₉₄C₀₂K₁₀E, चौर चोर C₄₅, चौरश्चौर K₈₂
 25ab (नास्ति... तत्समः)] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; omitted in E 25a स्तेय°] K₈₂K₇;
 तेन C₉₄, स्तेन° C₄₅C₀₂K₁₀, omitted in E 25b °समः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 °समं C₀₂, omitted in E 25cd (नास्ति... ऽनयः)] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; omit-
 ted in E 25c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; तेन C₀₂, स्तेय° K₇, omitted in E
 • °समा°] C₄₅C₀₂K₁₀; °समो C₉₄K₈₂K₇, omitted in E 25d स्तेन°]
 C[⊃]K₁₀E; स्तेय° K₈₂K₇ 26a स्तेय°] K₈₂K₇E; स्तेन° C[⊃]K₁₀ • °समा]
 C₀₂K₁₀; °समो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E 26b स्तेन°] C[⊃]K₁₀; स्तेय° K₈₂K₇, तेन
 E 26c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; स्तेय° C₀₂K₈₂E • °सम] C[⊃]K₈₂K₇E (un-
 metr.); °समं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅; अज्ञ× C₉₄, अज्ञ C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अज्ञः E
 26d स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀; स्तेय° C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27a स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀;
 स्तेय° C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27b स्तेन°] K₁₀; स्तेय° C[⊃]K₈₂K₇E 27c स्तेय°]
 C₀₂; स्तेन° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेन्य° K₇, तेन E 27d स्तेय°] C₀₂K₇; स्तेन°
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, तेन E 28a प्रच्छन्नो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रस्थन्नो C₄₅ •
 ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₇; च वित्तमथवा K^{pc}E, वित्तम् C₉₄K₈₂K₁₀, वित्त C₀₂ •
 प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; प्रत्यक्षमनो C₄₅, प्रत्यक्ष्यमन्ये E 28b निक्षेपाद्धन°]
 C₉₄C₄₅K₈₂; निक्षेपा धन° C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 °हारिण्यो C₄₅, °हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽन्यमधनो C₀₂,
 ऽन्यविधयो E • चान्यो] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; चान्या E • हरेत्] C[⊃]K₁₀K₇E; हरे
 K₈₂ 28c अन्ये लेख्य°] corr.; अन्या लेख° C₄₅C₀₂, अन्यो लेख्य° C₉₄, अन्यो
 लेख्य° K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °धन्यो
 C₄₅ • हताद्वै] C[⊃]K₇E; हतद्वै K₈₂, हतद्वै K₁₀

अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥४:२८॥

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥४:२९॥

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाब्दम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

28d अन्यः क्रीतधनो] C^२K_{८२}K_{१०}; अन्य क्रीतधनो K_७, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C_{९४}C_{०२}K_{१०}; परो धयहृत C_{४५}, परो धनहृत K_{८२}, परोधप्रहृत K_७, मदा ह्यपहतं E • जघन्याः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; जघन्यः E 29a स्तेनतुल्य] C_{९४}C_{४५}K_७ (unmetr.); स्तेयस्तुल्य C_{०२}, स्तेयतुल्य K_{८२} (unmetr.), तेन तुल्य K_{१०} (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E 29b यावज्जीवति] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; यावत्तज्जीवति E • °पतेः] C_{४५}K_{१०}K_७; °पतिः C_{९४}C_{०२}K_{८२}E • संत्रस्यमानो रटन्] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; संत्रास्यमानो शठः E 29c प्राप्तः°] C^२K_{१०}K_७E; प्राप्त° K_{८२} • °सह्य°] C^२K_{८२}K_७; __ K_{१०}, °सद्य° E • °विषमं] em.; °विषमः C^२K_{८२}K_७E, ___ K_{१०} • कर्मेरितः] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_७E; कर्मेरितः C_{९४}, __ रितः K_{१०} 29d निरयमाक्रन्दमानो] C^२K_{८२}; निरयमाक्रन्दमानो K_{१०}, निरयं स क्रन्दमानो K_७, नियममाक्रन्दमानो E 30a निरयात्तिर्यत्व°] C_{४५}K_{८२}; निरयान्तिर्यत्व° C_{९४}, निरया तिर्यत्व° C_{०२}, निरयात्तिर्यत्व° K_{१०}, निरयान्तिर्यक्ष° K_७, निरयान्तिर्यक्त्व° E 30b तिर्यत्वे] C^२K_{८२}K_७; तिर्यत्वे K_{१०}, तिर्यक्त्वं E • तथैवमेकशतिकं] C_{४५}; तथैकमेकशतिकं C_{९४}K_{८२}K_७, तथैकमेकशतिक C_{०२}, तथैकमेकशतिकं K_{१०}, तथैकमेकसकिकं E • °भ्रम्य°] C^२K_७E; °भ्राम्य K_{८२}, °_म्य K_{१०} • वर्षाब्दम्] K_७^{pc}; वर्षाम्बुदम् C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७^{ac}, वर्षाम्बुदः C_{०२}E 30c मानुष्यं] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_७E; मानुष्य C_{४५} (unmetr.), मानुष्य K_{१०} (top of akṣaras lost) • विपुले] C^२K_{८२}K_७; विपुल K_{१०} (top of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्य°] C^२K_{८२}K_७; ×रि× K_{१०}, दारिद्र्य° E 30d तस्माद्दु°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_७E; तस्मा दु° C_{०२}, तस्मा दु° K_{१०} • चाश्रयेत्] C^२K_{१०}K_७E; चाश्रत् K_{८२} 31a °शिव°] C^२K_{८२}K_{१०}E; °शिवं K_७

गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥४:३१॥
 अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
 सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥४:३२॥
 पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
 पितृदैवत † मादिश्चमानृशंस तमन्वितः † ॥४:३३॥
 पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
 यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥४:३४॥
 गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
 सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥४:३५॥
 जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
 घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥४:३६॥
 पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
 ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।

35a ≈ ViṣṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also
 MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP
 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः 35c = VDhU
 3.291.25c 36 cf. ŚDhU 12.92ff

31c गवां वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अवाम्वा C₄₅, ××म्वा K₁₀ • अतिथेर्द्वे]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अतिथिर्द्वे C₀₂, अतिथेर्द्वे K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀;
 नृशंसा C₄₅K₇E 32a °मूर्तिः] C°K₈₂K₁₀K₇; °मूर्ति° E 32b °न्वितः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः] C°K₈₂; {सूर्य}° K₁₀K₇, सूर्य° E
 • दीक्ष°] C°K₈₂K₇; {दी}× K₁₀, दीक्षु° E 33b °करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 °करः पिता K₁₀, °करपिताः C₀₂ 33c °दैवत°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °देवत°
 C₄₅, ×वत° K₁₀ 33cd °दिश्चमानृशंस तमन्वितः] C₉₄C₄₅; °दित्यमनृशंस
 तमन्वितः C₀₂K₁₀, °दिश्च अनृशंस तमान्वितः K₈₂, °दिश्चमनृशंस तमान्वितः K₇,
 °दित्यमनृशंस ततो ऽन्वितः E 34a पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇; {पृथ्व्या} C₀₂K₈₂,
 पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्यां E 34b वन्देत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वन्देन वन्देत C₄₅, वन्देत C₀₂
 34d सर्व] em.; सर्व C°K₈₂K₁₀K₇E 35a पवित्रं] C°K₈₂K₇E; {पवित्र} K₁₀
 • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂; {मङ्गल्यं} K₁₀, माङ्गल्यं C₀₂K₇E • देवताः] C°K₇;
 दैवताः K₈₂, {दैवताः} K₁₀, देवता E 35d °स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °स्मादुव
 C₄₅, °स्माद्वाव E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; जातमात्रस्य
 लोकस्य K₁₀, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य नोकस्य C₄₅^{pc} 36d शकृत्क°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; {शकृत्क}° K₁₀, क्षत्क° C₄₅ 37a °पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E;
 °पवित्रपूतन C₉₄ (unmetr.), °पवित्रं C₄₅ (unmetr.), °पवित्रपूत K₁₀, °पवित्रपूतं
 K₇ (unmetr.) 37b °गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गव्या C₀₂, °गव्यां K₁₀ •
 पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुषा C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 विवन्ति C₀₂

ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
 तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥४:३७॥
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
 दुह्यन्ति बाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
 तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
 विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥४:३८॥
 गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
 शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
 अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
 लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥४:३९॥
 अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥४:४०॥
 अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥४:४१॥
 आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।

38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत 38 cf. ŚDhU 12.92: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्गं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 स्व° C₄₅ 38a गोभिर्न तु°] K₇; न गोभिस्तु° C°K₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु°
 E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दत्ताः C₀₂, दत्ता E 39a गवाह्निकं]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] C°K₈₂K₁₀K₇; यः प्रकरोति
 E 39b गवां तु] C₄₅K₇; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, गवानाम् E 39c °तप°]
 C°K₈₂K₇; °तप° K₁₀, °जप° E 39d लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em.;
 लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₇, लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄, लभत्यसौ
 तामनृतं स कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 प्रशंस्यते C₀₂ 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E; न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C₀₂,
 न पी°×× K₁₀, निपीड्येत K₇ 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अति C₀₂, ×××
 K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नदुष्यति C₄₅, ×दुष्यति K₁₀ 41c अतिथि°]
 C₉₄K₈₂; अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E, अतिथिं K₁₀ • °प्रिय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; यर् C₉₄, य K₈₂ 41e अतिथेः] C₄₅C₀₂K₇;
 अतिथि° C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथिं E 41ef °संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 °संता यस्य C₄₅ 41f पुण्य°] C°K₈₂K₁₀E; पून° K₇ 42a °आर्घ°] C°K₈₂K₁₀K₇;
 °आर्ध्य° E • °पात्रेण] conj.; °पाद्येन C°K₈₂K₁₀K₇E

अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥४:४२॥
 पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥४:४३॥
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥४:४४॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥४:४५॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥४:४६॥
 † न गतिमतिथिज्ञस्य † गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥४:४७॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥४:४८॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं
 स्वाध्यायं देशमेव वा 44cd cf. 12.37cd: द्विजरूपधरो धर्मः स्वयम् एव इहागतः
 47cd = VāyuP 2.17.8 = BrahmāṇḍaP 2.15.8; ≈SDhU 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः

✧

42c अन्नव°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अन्नम्° C₀₂, अन्नव° K₁₀ 42d निवेदयेत्]
 C°K₈₂K₁₀K₇; प्रदापयेत् E 43a °दारात्मना] em.; °दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇,
 °दारात्मनो C₉₄, °दारात्मको E 43b °पूजयेत्] C₉₄K₈₂E; °पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀,
 °पूजते K₇ 43c श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्रद्धाया C₀₂ • चाविकल्पेन]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चापि कल्पेन C₉₄ 44a °चरणं] C°K₈₂K₁₀K₇; °प्रवरं
 E 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्म°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; चिन्तयेन्म° C₄₅, चिन्तयेन्म° K₇ 44d °गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 °गताः C₀₂, गतम् K₁₀ 45b °सूय°] C₉₄K₈₂K₇E; °सूर्य° C₄₅C₀₂, °सूर्य°
 K₁₀ 45d °तपः°] C°K₈₂K₁₀E; °तप° K₇ (unmetr.) 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्]
 C₉₄K₈₂K₇; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅, नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृसमतमुत्सृजेत्
 K₁₀, न संशय समश्नुते E 47a न गतिम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; न गति ना° K₈₂, न
 तिथिम° C₀₂E 47b कर्हिचित्] C₉₄E; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 47c °यान्त°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °यान्ति° C₀₂ 48a सक्तु°] em.; शक्तु° C₉₄C₄₅, शक्तु°
 C₀₂, शक्तु° K₈₂K₇, शक्तु° K₁₀, शक्ति° E • चैकेन] C°K₈₂K₁₀E; चेकेन
 K₇ 48b आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, आसी महद्भुतः
 C₀₂, आसीन्महाद्भुतः K₇, आसीन्महाद्भुतम् E 48c °दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 °प्रादानेन C₀₂ 48d स्व°] C°K₈₂K₁₀; स्व° K₇, स° E • °गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 °गतः C₀₂ 49b °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; °त्तमम् C₀₂, °त्तमः E

विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥४:४९॥
 [यमेषु दमः (५)]
 दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥४:५०॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥४:५१॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
 त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥४:५२॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥४:५३॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥४:५४॥
 स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥४:५५॥

50b cf. e.g. MBh Indices 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम्
 54 cf. BuddhCar 11.35: गीतैर्हियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति ।
 मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

49d कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कीर्तितम् C₀₂, कीर्तिता: E 50b धर्मसार°]
 em.; धर्मः सार° C°K₈₂K₁₀K₇, धर्मभार° E 50c स्वर्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 स्वर्ग C₀₂ 50d कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E; कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₇ 51a दमस्ती°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दम ती° C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दम C₀₂, दमं
 E • काम°] C°K₈₂K₁₀E; कामं K₇ 52a °दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °दम
 C₀₂ 52b °भ्रमर°] C°K₈₂K₁₀E (unmetr.); °भ्रमरा° K₇ 52c घ्राणा]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ 52d °न्द्रियाः] C°K₈₂K₁₀K₇; °न्द्रियः
 E 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्व° C₄₅ • °हराः] C°K₈₂K₁₀K₇; °हरा E
 53d व्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; व्रजे C₉₄ 54a मृगे] C°K₈₂K₇; मृगो K₁₀E •
 श्रोत्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; श्रोत्र° C₀₂, श्रोत° K₇ • °वशा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 °वचशा° C₄₅ 54b पतङ्गाश्च°] C°K₈₂K₁₀K₇; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °सो मृताः C₀₂, °षो मृताः K₇ 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नष्टो C₄₅ 55b °सदुःसहः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °सदुःसह C₄₅, °सदुस्सहः K₁₀ 55c पुनः] C^{p°}C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 पुन C₉₄^{ac} 55d तेभ्यः] C°K₈₂K₁₀K₇; तेभ्य E

पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥४:५६॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥४:५७॥
 अतिदानाद्वलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥४:५८॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥४:५९॥
 [यमेषु घृणा (६)]
 निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥४:६०॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (un-
 derstand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd:
 विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

56d cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् 58a cf.
 MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्वलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

56a पुरुरवो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरुरवे C_{02} , पुरुरवा° E • तिलोभेन अतिकामेन]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; पुण्डकः E
 56a सागरा°] em.; सागर° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, सागर° C_{02} 57b अतिपानेन]
 $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; अतिपापेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च
 मान्धातो C_{94} , अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10} ,
 अतितृष्णा च मानाच्च च E 57d नहुषो] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; नहुषो K_{10} 58a °र्नष्ट]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °र्नष्टो C_{45} , नष्टो C_{02} 58c अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$;
 अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E 58d नृगो गो°] E; नृगङ्गो° $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$,
 नृगं गो° $C_{45}K_{82}$ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] $C^{\infty}K_{82}K_7$; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र
 K_{10} , हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c °नाश] C_{45} ; °नाशो E °नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$,
 °नश्च K_{10} , °नागा K_7 59d विप्र] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; विप्रा $K_{82}^{pc}K_7$ • दमया]
 $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दया C_{45}^{ac} 60a निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; निर्घृणो $C_{02}K_7$,
 निर्घृण K_{82}^{ac} , निर्घृणे K_{82}^{pc} , निर्घृणे E 60b निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; निर्घृणो
 $C_{02}K_7$, निर्घृणे $K_{82}^{pc}E$ 60c निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; निर्घृणे $C_{02}K_{82}K_7$ 60d निर्घृणे]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; निर्घृणे $C_{02}K_7$ 61b °जीवापकर्षणे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; °जीवापकर्षणे
 C_{45} , °जीवोपकर्षणे E

परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥४:६१॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्रीं परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥४:६२॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥४:६३॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥४:६४॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥४:६५॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥४:६६॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥४:६७॥

✧

65cd These two pādas are illegible in K₁₀   **66** This verse is mostly illegible in K₁₀

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

✧

61c परनिन्दा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; परनिन्द×° C₉₄ • °परान्नेषु] C[⊂]K₈₂K₇E;
 °परान्नेषु K₁₀   **61d** घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; घृणा C₀₂K₁₀E   **62a** घृणी°]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; घृणा C₄₅   **62c** °व्राजा] C[⊂]K₇; °व्राजी K₈₂K₁₀, °व्राज्या E
62d °पर°] C[⊂]K₈₂K₇E; °पशु° K₁₀   **63b** अन्याया°] C[⊂]K₈₂K₇E; अन्यया°
 K₁₀ • °र्जनम्] C[⊂]K₈₂K₇E; °र्जवम् K₁₀   **63c** °तुला°] C[⊂]K₈₂K₇E; °तुल°
 K₁₀   **63d** °र्थ] C₉₄C₄₅K₈₂E; °र्थ C₀₂, °र्थ K₁₀, °र्थ K₇   **64a** विप्र]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विप्र C₉₄, विप्रे C₀₂   **64b** घृणी°] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; घृणां E
64c वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; वनजाव×जा C₄₅^{ac}, वनजा वनिजा C₄₅^{pc},
 वनज विनजा K₇   **64d** विलगाश्चरणाचराः] corr.; विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₇,
 विलगोचरगोचरः C₀₂E, विलगोचरगोचराः K₈₂, विलगाचरणाचराः K₁₀   **65b** वक्ष्ये]
 C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; वक्ष्या E   **66b** अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अभोज्ये C₄₅
66c शौण्डे] K₈₂; शौण्ड्ये C₉₄C₀₂K₇, शौण्ड्ये C₄₅, शौण्डे K₁₀, शौण्डो E
67a °पुरुषाः] K₇; °पुरुषः C[⊂]K₈₂K₁₀E • °र्थिनः] K₇^{pc}; °र्थिनां C[⊂]K₈₂K₁₀E,
 °र्थिना K₇^{ac}   **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C₀₂,
 नन्दनवायुवान्ति E • °कृताः] em.; °कृतम् C[⊂]K₈₂K₁₀K₇E   **67c** °श्रुतिं] K₇;
 °श्रुति° C[⊂]K₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; नित्य C₄₅

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]
चतुर्मीनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥४:६८॥
चतुर्मीनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वनावहितो भव ।
पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥४:६९॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥४:७०॥
चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥४:७१॥
चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥४:७२॥
आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥४:७३॥

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd-32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते ।

✧

67d स आयुष] em.; समायुष C²K₇, समायुषः K₈₂ (unmetr.), {समायुष} K₁₀, स मानुष E • निःसंशयः] C²K₁₀K₇E; निःसंशयः K₈₂ 68a चतुर्मीनं च°] corr.; चतुर्मीनश्च° C₉₄C₄₅K₈₂K₇E, चतुर्मीणश्च° C₀₂, {चतुर्मीनश्च}° K₁₀ 68ab °तुःशत्रुश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °तुःशत्रु च° C₀₂, °तुःशत्रु च° E 68b °तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; °तुरायतनं C₉₄, °तुरायतनम् K₁₀ 68c °पादं] C²K₇E; °पादः K₈₂, ×× K₁₀ 68d पञ्चधन्य°] C²K₈₂K₁₀K₇; धन्यपञ्च° E 69a °मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °मौनस्य C₄₅ 69c पारुष्य°] C²K₁₀K₇E; पारुष्यं K₈₂ • °पिशुना°] C²K₈₂K₁₀K₇; °पिण्डाना° E 70c चतुःशत्रुर्नि°] C₉₄C₄₅E; चतुःशत्रु नि° C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; स्रोरिहा C₄₅, सर्वथा E 71c मुदितो°] C²K₈₂K₁₀K₇; मुदितौ° E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चायतन C₉₄, चायतनं C₄₅ 72c °भवः] C₄₅C₀₂^pK₈₂K₁₀K₇; °भव C₉₄C₀₂^a, °भवं E 72cd सूक्ष्मं ध्या°] C₉₄K₈₂K₇E; सूक्ष्मान्या° C₄₅, सूक्ष्मध्या° C₀₂, सूक्ष्मध्यान° K₁₀ 72d °नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄, °नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, °नमुक्तं चतुर्विधिं K₇, °नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₀₂E • धर्मो] C²K₈₂K₁₀K₇; धन्या E 73cd आहुः सू°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; आ×× C₉₄

चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥४:७४॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥४:७५॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥४:७६॥
 [यमेष्वप्रमादः (८)]
 प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥४:७७॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥४:७८॥
 ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्बधः ।

74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. 74 cf. 3.4 above:
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रमयो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥
 77c–f ≈ MBh Indices 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति
 पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या
 सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also
 YājñS 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः
 सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे
 राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ ViṣṇuS 37.1–4
 ≈ AgniP 168.25

✧

74ab धर्मश्च०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्म च० C₀₂K₁₀ 74b °श्रितः] C[⊂]K₈₂K₁₀E;
 °श्रिताः K₇ 74d भैक्षुकः] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; भक्षकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 येरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇;
 प्रवर्धनः E 76b धन्यादेव] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; धमदिव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 ×ष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 76d °मानवे]
 em.; °मानवः C[⊂]K₈₂K₁₀K₇E 77a °स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; °स्थानं C₄₅K₇E
 (unmetr.) • पञ्चैव] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; पञ्चैवं E 77b कीर्तयिष्यामि] C[⊂]K₈₂K₇E;
 कीर्तयिष्यामि K₁₀ 78a समुत्कर्षे] em.; समुत्कर्ष C₉₄K₈₂, समुत्कर्ष C₀₂K₁₀K₇E,
 समुत्कर्ष C₄₅ 78b राज०] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; राज्ञी० E 78c °निर्बन्धः] em.;
 °निर्बद्धः C₄₅K₇, निर्बद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्बद्धस् E 78d ब्रह्महत्यया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 ब्र×××या C₉₄ 79a ब्रह्मोज्झं] em.; ब्रह्मो ऋग० C[⊂]K₈₂K₁₀K₇, ब्रह्म ऋग० E
 79b सुहृद्बधः] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; सकृद्बधः E

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥४:७९॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥४:८०॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥४:८१॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥४:८२॥
 [यमेषु माधुर्यम् (९)]
 कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥४:८३॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥४:८४॥

79 ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः
 सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.228: गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।
 ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः
 स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥
 81 = Manu 11.58

79c °नाद्ययोर्जग्धिः] em.; °न्नञ्च यो जग्धिस् C₉₄, °न्नञ्च यो जग्धि C₄₅,
 °न्नञ्च योद्विग्नः C₀₂, °न्नं च यो जग्धिः K₈₂, °न्नं च यो जग्धिः K₁₀, °न्नञ्च यो
 जवे K₇, °न्नश्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुतोन्त्यासु
 C₄₅ 80c सख्युः] em.; सख्य C^३K₈₂E, ×× K₁₀, सख्यु K₇ • पुत्रस्य च
 स्त्रीषु] C^३K₈₂K₇; ××××× K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d °समः] C^३K₈₂K₇;
 ×× K₁₀, °सम E 81a निक्षेप°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; {निक्षेप}° K₁₀, निखेप° C₄₅
 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; {नराश्वरजतस्य} K₁₀, नराणां स्वजनस्य
 C₄₅ 81d रुक्मस्तेय°] em.; {रुग्य}×य° C₉₄, रुग्मस्तेय° C₄₅C₀₂K₈₂K₇, ××××
 K₁₀, हतस्तेय° E • °समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सः C₄₅^{ac}, °सम E 82a एते]
 C^३K₈₂K₇; {एते} K₁₀, एव E • सम्भूय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; संभूयो C₀₂, {संभूयो}
 K₁₀ 82c °पञ्चैतत्] corr.; °पञ्चैतन् C^३E, °पञ्चैतम् K₁₀, °पञ्चेतन् K₇,
 °पञ्चैते K₈₂ 82e °मादम्] C^३K₈₂K₁₀K₇; °माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 वर्जनीयो C₀₂ 83ab मनमाधुर्यश्च°] em.; °मनसा धूर्यश्च° C₉₄C₀₂K₈₂K₇,
 °मनमाधूर्यश्च° C₄₅, °मन×धूर्य×° K₁₀, °मनसा भूयश्च° E 83b °क्षुर्बुद्धि°]
 C₉₄C₄₅K₇E; °क्षु बुद्धि° C₀₂K₈₂, ××× K₁₀ 83c °दानं च] C^३K₈₂K₇; ××
 K₁₀, °दानश्च E 83d °बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₇; बुद्धिश्च C₄₅, °दृष्टिं च C₀₂E,
 ××× K₁₀ 84a प्रसन्न°] C^३K₈₂E; {प्रसन्न}° K₁₀, प्रसन्न° K₇ 84c यथा°]
 C^३K₈₂K₁₀K₇; यस्य E • °दानं] C^३K₈₂K₁₀K₇; °दातश्च E 84d स्वाश्रमा°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वासमा° C₀₂ • °गतो] C^३K₈₂K₁₀E; °सतो K₇

इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥४:८६॥
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥४:८७॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥४:८८॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥४:८९॥

✧

85b इन्धनो°] C⁵K₈₂K₁₀E; इत्वनो° K₇ • जात°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जा°
C₄₅ 85c सुलभानि न] C⁵K₈₂K₁₀K₇; सुरभानि च E 85d °दकानि] C⁵K₈₂K₇E;
°तकानि K₁₀ 85e क्षुते] conj.; क्षुतं C⁵K₈₂K₁₀K₇, शतं E 86a पञ्चार्जवाः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पञ्चार्जवः C₀₂, ×××× K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] C⁵K₇;
प्रशसन्ति K₈₂E, प्रससन्ति K₁₀ 86c कर्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ×र्म° C₉₄,
कम्मा° K₁₀ • °वृत्त्याभिवृद्धिं च] C⁵K₈₂K₇; °वृत्तिभिवृद्धिञ्च K₁₀, °वृत्त्याभिवृद्धिश्च
E 86d पारितोषिक°] em.; पारतोषिक° C⁵K₈₂K₁₀K₇E 86e स्त्रीधनोत्कोच°]
C⁵K₈₂K₁₀K₇; स्त्रीधनङ्गो च E • °वित्तं च] C⁵K₈₂K₇E; °वित्तिञ्च K₁₀ 86f आर्जवो
ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवञ्च C₀₂, आर्जवेना° E 87ab आर्जवो न वृथा
यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] C⁵K₁₀K₇; omitted in K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ
आर्जवो न वृथा तप K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E 87cd (आर्जवो...
वृथाग्नयः)] C⁵K₈₂K₁₀K₇; omitted in E 88ab (आर्जव°... तिष्ठति)]
C⁵K₈₂K₁₀K₇; omitted in E 88a °ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇E; °ग्रामात् C₀₂K₁₀,
°ग्रामाः K₈₂ 88d तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तस्य रमन्ति E, त×__न्ति
C₉₄ 89a यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂,
नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] C⁵K₈₂K₁₀K₇; नरेन्द्र E 89b °येत्तं मनुष्यः] corr.;
°येत्तन्मनुष्यः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °येत्त मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ 89c दुरित°]
C⁵K₈₂K₁₀K₇; इरित° E • °पहारी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °पलपहारी C₀₂ •
°ज्ञयास्ते] C⁵K₁₀K₇E; °ज्ञयाते K₈₂ 89d °वर्ता] conj.; °वृत्ता C⁵K₁₀K₇,
°वृत्ताः K₈₂E

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] C^२K₈₂K₁₀K₇; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।
 कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
 अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
 प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
 अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥५:१॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
 नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
 हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
 कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥५:२॥
 शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
 व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥५:३॥

✧

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 201v–202r, C₄₅ ff. 208v–209r, C₀₂ ff. 277r–278r, K₈₂ ff. 9r–9v, K₁₀ exp. 50 (upper) and 51 (lower), K₇ ff. 217r–218r, M ff. 9r–10r, E pp. 597–599; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

3 = LiñP 1.8.29cd–30ab = VDhU 3.233.202

✧

1 विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; विगतराग उवाच C₉₄ 1a कथय
 नि०] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; कथयति E • °तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; तं C₄₅ •
 साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E; त्वां विशेषात् C₄₅, साम्प्रतं त्वं विशेषात् C₀₂K₁₀,
 साम्प्रतं त्वं विशेषा M 1b वचनतुल्यं श्रो०] M; वदनतुल्यं श्रो० C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E,
 वदनतुल्यां श्रो० C₄₅, वदनतुल्यं श्रो० तुल्यं श्रो० K^{ac}₈₂ • °कामो] C^ΣK₈₂K₁₀K₇;
 °कामा ME 1c °दहनं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇M; °वदनं E • °दग्धं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
 °दग्ध M • °निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °विमुक्तम् C₄₅, °निषिक्तः M
 1d अपरं] C^ΣK₁₀K₇M^{pc}E; अरं M^{ac}, अपरं K₈₂ (unmetr.) • °वद म०]
 C^{pc}₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇M; °वदं C^{ac}₉₄, °वदनं E • मतज्ज्ञं नास्ति] conj.; मतज्ञा
 नास्ति C₉₄C₄₅K₈₂K₇M, मतज्ञान्नास्ति C₀₂, मे ×××× K₁₀, मतज्ज्ञान्नास्ति E
 • धर्मेषु तृप्तिः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; मे धर्मतृप्तिः M 2 अनर्थं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E;
 अर्थं M 2a °सुखं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇ME; °मुखं K^{ac}₈₂ • °मतो ऽन्यत्]
 C^ΣK₈₂K₇; °मतो ऽन्य K₁₀, °मतो न्यः M, °मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] C^ΣK₇ME;
 कीर्ति० K₈₂K₁₀ 2b °विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; विशेष C₉₄, °विशेष C₄₅
 • प्रकारः] C^ΣK₈₂K₁₀ME; पकारः K₇ 2d °विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M;
 °विनाशं C₀₂E 3a इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ईज्या C₀₂K₁₀M • दानं] C^ΣK₈₂K₇ME;
 दानं K₁₀ 3c °पवासं] C^ΣK₈₂K₁₀K₇E; °प्रवाषं M

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
 शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
 परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
 मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥

8 ≈ Manu 5.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ 9ab ≈ Manu 5.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

✧

4a °निर्देशं] C^३K₇ME; °नियमं K₈₂, °र्देशं K₁₀ 4c शारीर°] C^३K₈₂K₇ME; शरीर° K₁₀ • °शौचमाहारो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °शौच×हारो C₉₄, °स्रोतमाहार M 4d मात्रा भावश्च] C₄₅C₀₂K₈₂K₇ME; मात्रा भावं च C₉₄, सात्राभावश्च K₁₀ 5a ताडयेन्न] C^३K₈₂K₁₀E; ताडये न K₇M • बन्धेत] C^३K₈₂K₁₀K₇E; बन्धेन M 5c °द्रव्येषु] C^३K₈₂K₁₀K₇E; °द्रव्येषु M 5d शौचं] C^३K₈₂K₁₀ME; शौच K₇ • कायिकमुच्यते] C^३K₈₂K₁₀ME; कायिकमुच्येते K₇ 6a श्रोत्र°] M; श्रोत° C^३K₈₂K₁₀K₇E 6b गुदोपस्थ°] C^३K₈₂K₁₀M; गुदोपस्थ° K₇, गुदोपस्थ° E 6c मुखस्या°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; मुखस्था° C₄₅ 6cd शौचमा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; शौचमा° C₄₅K₁₀, शौच आ° M 6d °वचनेषु] C^३K₈₂K₁₀K₇E; °वचनेषु M 7a °विष्टा°] C^३K₈₂K₇E; °विष्ट° K₁₀M 7c मृत्तोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E; मृत्××× C₉₄, मृत्तोयैस्तु C₄₅M, मृत्तोयैस्तु K₇ • °पस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °पस्थ C₀₂E, °पस्थ: M 7d शौचयीत] C^३K₈₂K₁₀K₇E; शौचये च M 8a °पस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °पस्थ° C₀₂K₁₀M • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गुदो C₀₂K₁₀, गुद M 8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तथैकत्र C₄₅, तथैकत्रे M, तथैकश्च E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; दश: C₀₂ 8c उभयोः] C^३K₈₂K₁₀K₇E; उभय M • दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दातव्यो C₀₂E, दातव्य M 8d मृदः] C^३K₇E; मृतः K₈₂M, मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂; शुद्धिसमीहया C₀₂, शुद्धिं समीहता K₁₀, शुद्धिः समीहता K₇, शुद्धि समीहता M, शुद्धिं समाहिता E 9a एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M; एतच्छौच C₀₂E, एत×× K₁₀ 9b °गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; °गुण C₀₂ 9c वानप्रस्थस्य] C^३K₈₂K₁₀K₇E; वानप्रस्थे तु M • त्रि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; द्वि° C₀₂

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥
 लशुनं च पलाण्डुं च गृज्जनं कवकानि च ।
 गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥
 छत्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥

10 ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि । अर्थं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. AṣṭāṅgHr 8.46cd-47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. SannyāsUp 59: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ 13ab ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृज्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च 14ab cf. Manu 5.19ab: छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

✧

10a °शौचं] C²K₈₂K₁₀K₇E; °शौच M 10b शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇ME; शृणुष्ववहितो × C₉₄, शृणुष्ववहितो K₁₀ 10d °कं जलं] C²K₈₂K₁₀K₇E; °कोदकं M • पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; पिबे C₄₅ 10e °चारदानार्थं] C²K₈₂K₁₀K₇; °चरदानार्थं M, °चारणार्थाय E 11a °स्वादुरसैः] C²K₈₂K₇; °स्वा×रसैः K₁₀, °स्वादुरसं M, °स्वादुरसैः E 11b °हारषड्रसैर्बुधं] C₄₅E; °हारसद्रवैर्बुधं C₉₄K₈₂K₇, °हारसद्रवैर्बुधं C₀₂, °हारषड्रसैर्बुधं K₁₀, °हारे सद्रवद्वं M 11c °वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °द्वैषम्यनाशास्ति C₄₅, °वैषम्य नस्यास्ति M, °वैषम्य नश्यन्ति E 11d रोगाः] C²K₈₂K₁₀K₇E; रोग M • सुदारुणाः] C²K₈₂K₁₀K₇; स्वदारुणाः M, सुदारुणः E 12a अभक्ष्यं] C²K₈₂K₇; ××× K₁₀, अभक्षं ME • च न भक्षेत] C²K₈₂K₁₀K₇E; न च भक्षेतः M 12b न च] C²K₈₂K₁₀M; च न K₇E 12c गम्येत] C²K₈₂K₁₀K₇E; गम्येतः M 12d अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; अवाचं C₀₂ 13a पलाण्डुं] E; पलण्डुं C²K₁₀K₇M, पलण्डुं K₈₂ 13b कवकानि] C²K₈₂K₁₀K₇M; च कचानि E 13c गौरं च] em.; गौरस्व C₉₄K₁₀, गौरश्च C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, गौरश्च E • मांसं] C²K₈₂K₁₀K₇; मांसः M, मांसं E 13d विधानतः] C²K₈₂K₁₀K₇E; विधानत् M 14a छत्राकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₇ME; छत्राक C₀₂ • विड्वं] C²K₁₀ME; विड्वं K₈₂K₇ 14b गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇ME; गोमाज् C₄₅ 14c चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; चटकाम् C₀₂K₁₀ 14d °पादांश्च] C²K₈₂K₁₀K₇E; जालपादञ्च M

हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥
 अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानिव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥५:१७॥
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥५:१८॥
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:१९॥

✧

19cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात

19ab ≈ Manu 5.106: सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः ॥

✧

15a °चक्राह्व°] C²K₈₂K₁₀K₇E; °चक्राह्वा° M 15b °कुक्कुटान्शु°] C²K₇E;
 °कुक्कुटा शु° K₈₂, °कुक्कुटां शु° K₁₀, °कुर्कुटा शु° M • °श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₇E;
 °शौनकान् C₄₅, °श्येनका K₈₂, °श्येनकां K₁₀, °श्येनकम् M 15c काकोलूकं
 बलाकं च] C₄₅K₇; काकोलूकस्वल्खञ्च C₉₄, काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂ME,
 काकोलूकं बलाकं च K₁₀ 15d मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत्] C²K₈₂K₁₀K₇E; मत्स्यादीनि
 च वर्जये M 16a अमेध्यांश्चापवित्रांश्च] C²K₈₂K₇; अमेध्याश्चापवित्रांश्च K₁₀,
 अमेध्याश्च पवित्राश्च M, अमेध्यश्चापवित्रांश्च E 16b सर्वानिव विवर्जयेत्] C²K₈₂K₁₀K₇E;
 सर्वान्येतानि वर्जयेत् M 17c विशेषेण] C²K₈₂K₁₀K₇E; मशेषेण M 17e जिज्ञासितो]
 C²K₈₂K₁₀M; जिज्ञासनो K₇, जिज्ञासतो E 17f °क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 °क्षिप्य C₄₅, °क्षिप्त K₁₀M • कथितो] C²K₈₂K₁₀K₇M; कथितं E 18a °वादी]
 C²K₈₂K₁₀K₇E; °वादि M • °रतः शुचिर्] C₉₄C₄₅E; °रतः शुचि C₀₂K₇, °रत
 शुचि M, रतः शुचिन् K₈₂K₁₀ 18c अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अहिंसक
 C₄₅M • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; शुचि दान्तो C₀₂K₇M, शुचिर्दान्तौ E
 18d °भूत°] C²K₈₂K₁₀K₇E; °भूत° M • शुचिः] C²K₈₂K₁₀K₇E; शुचि M
 19b °शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; °शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂, °शौच पर
 स्मृतः M, °शौचयनं स्मृतः E 19cd यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] C²K₇ (un-
 metr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀, यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M, यो ऽर्थे हि
 सुशुचिर्विप्र न E 19d °शुचिः शुचिः] C²K₈₂K₇; शुचि शुचिः K₁₀, °शुचि शुचि
 M, °शुचिः शुचि E 19e वाङ्मनसां शौचं] C²K₈₂K₁₀K₇E; वाङ्मनसा शुद्धि M
 19f शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शुद्धि 49 M • वस्तुषु] C²K₈₂K₁₀E; वस्तुषु:
 K₇, वस्तुशु M

शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः
 सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
 जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

20b ≈ 4.67b above (emended): लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः

□□□□K₁₀K₇E; यदि: M • कालक्षये निश्चयः] K₈₂^{a.c}K₇; कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂^{pc},
 कालक्षयेर्निश्चयः C₀₂K₁₀, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्च यः E 20b कीर्तिर्यशो°]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तिर्यशो° C₉₄C₀₂(unmetr.), कीर्तिर्यषा° M • °लङ्कृताः]
 em.; °लङ्कृतः C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, °लङ्कृतः C₄₅, °लङ्कृतम् M 20c सद्धर्म°]
 C[⊃]K₈₂K₁₀K₇E; य धर्म° M • °एरितम्] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇M; °ओदितः E 20d परत्रमीहित°]
 C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; परत्रमीहित° M, पवित्रमीहित° E • °गतिं] em.; °गतिः C[⊃]K₈₂K₁₀K₇ME
 • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂ME Colophon: °विधिर्नामा°]
 C₉₄; °विधिर्नामा° C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, विधिर्नामा° K₁₀, °विधिर्नाम E • °ध्ययः
 पञ्चमः] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; °ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥६:१॥
अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥६:५॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥६:६॥

❖

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 202r–203r, C₄₅ ff. 209r–209v, C₀₂ ff. 278r–279r, K₈₂ ff. 9v–10v, K₁₀ exp. 51 (lower–upper) – 52 (lower), K₇ ff. 218r–218v, E pp. 599–601; C[∞] = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

❖

1a °मिज्यां] C₄₅; °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 1b °त्तम] C[∞]K₈₂E; °त्तमः K₁₀K₇ 1c °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] C[∞]K₇; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀, °मोक्षेशसिद्ध्यर्थं E 1d द्विज] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; भव E 2a अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂; अनर्थयज्ञः C₄₅, अर्थयज्ञ K₁₀K₇, अर्थयज्ञ° E 2c ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ज्ञान C₀₂K₇ 3b अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; अग्नि° C₉₄, ×× K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °क्रियाः C₄₅C₀₂ 3c पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; पार्वणी C₄₅, पार्वणी K₁₀ 3d °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °यज्ञ C₀₂, ×× K₁₀ 4b °यतनेषु] C₄₅C₀₂E; °लयनेषु C₉₄K₈₂K₇, °यत×× K₁₀ 4c °हस्त°] C[∞]K₈₂K₇; ×× K₁₀, °हस्तैः E 5a °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ 5c वेदा°] C[∞]K₈₂K₇E; अदा° K₁₀ 5e °पुराणं च] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; °पुराणश्च E 5f °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °यज्ञ C₀₂ 6a कर्म] C[∞]K₈₂K₁₀K₇; क्रमम् E 6c °चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °चक्षु C₀₂ 6d °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °यज्ञ C₀₂, °यज्ञस K₁₀

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥६:७॥
सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥६:८॥
चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥६:९॥
अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥६:१०॥
विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥६:११॥
विगतराग उवाच ।
एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥६:१२॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

✧

7a °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °यज्ञ C₀₂K₁₀ 7c ध्यानं] C²K₁₀E; ध्यान K₈₂K₇
7e सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सोमा° C₄₅K₁₀E 7f सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्]
C₄₅; सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् C₉₄, सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च
पञ्चमः K₇, सूक्ष्मां तत्त्वश्च पञ्चमम् E 8c शशिं] C²K₈₂E; शशि K₁₀, शशिन्
K₇ 8cd ध्यायेत्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ध्याये त° C₀₂ 9b ज्वालामग्निं]
C²K₈₂K₁₀E; ज्वालामग्नि K₇ 9c °तत्त्वः] C²K₇; °तत्त्व K₈₂, °तत्त्वं K₁₀E
9d °नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °नाशनम् C₀₂E 10b ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
ध्यायेत्स्फटि C₉₄^{ac}, ध्याये स्फटिक C₀₂E • °मलम्] C²K₁₀E; °मलः K₈₂, °मलः
K₇ 10c तत्त्वः स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तत्त्वं C₉₄, तत्त्व स C₀₂, तत्त्वं स
E 10d °जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °मव्ययं C₀₂ 11ab ध्यायेत्त°]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ध्याये त° C₀₂ 11e °यज्ञस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °यज्ञञ्च
C₀₂E 11f समासतः] C²K₈₂K₁₀K₇; सनातनः E 12a तु] conj.; त्रि°
C²K₈₂K₁₀K₇, हि E 12c लोकाः] C₉₄K₈₂K₇; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते]
C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्र××× C₉₄ 12d °धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; °धनः C₄₅K₇

ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥६:१३॥
 द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥६:१४॥
 प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
 शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥६:१५॥
 विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
 अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥६:१६॥
 पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥६:१७॥
 पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
 जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
 जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
 प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥६:१८॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।

13ab प्रथमं तत्त्व°] $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; omitted in K_{82}^{ac} , प्रथमं तत्त्वं E • प्रकृतिचिन्तया]
 $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; च कृतिचिन्तय E **13d** सुखी] $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; सुखम् E **14c** याति]
 $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; यान्ति E **15a** °तत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °तत्त्व C_{02} • तृतीयं]
 $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; तृतीयस् E **15b** ध्यायमानो मरिष्यति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ध्याय×××रिष्यति
 C_{94} , ध्यायामानो मरिष्यति E **15c** शिवलोके] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; शिवलोक
 C_{45} , रुद्रलोके E • वसेन्नि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वसे नि° C_{02} **15d** °युतं]
 $C^{\circ}K_{82}K_7E$; °युत K_{10} **16a** °तत्त्वामृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °तत्त्वमृतन् C_{02} ,
°तत्त्वामृतं E **16c** अक्षयं] $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; अक्षय° E **18a** °युक्तो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$;
°यु× C_{94} (top of akṣaras lost), °युक्तौ E • च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; omitted
in $C_{45}E$ • पुनर्जन्म°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; पुनर्जन्म° C_{94} (top of akṣaras lost),
पुनर्जन्म° C_{02} **18b** जिज्ञास्यन्तां] $C_{94}K_{10}K_7E$; जिज्ञास्यतां $C_{45}K_{82}$ (unmetr.),
जिज्ञास्यन्ता C_{02} **18c** जन्मेनैकेन] $C_{45}K_{10}K_7E$; जन्मेनैकेन $C_{94}C_{02}K_{82}$ (un-
metr.) • मुक्तिर्भ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मुक्ति भ° C_{02} • न वा] $C^{\circ}K_{10}K_7E$;
भवा K_{82} • मानवाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; मानमानवाः C_{45} , मानवा C_{02} , मानव E
18d प्रत्यक्षा°] $C^{\circ}K_{10}K_7E$; प्रत्यक्ष° K_{82} • °वेदनीयम्] $C_{45}K_{82}K_{10}$; °वेदनीयः
 $C_{94}C_{02}K_7$, °वेदनीय E **19a** °तप] $C^{\circ}K_{82}K_{10}K_7$; °तपम् E

कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
 कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥६:१९॥
 मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
 मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥६:२०॥
 अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥६:२१॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥६:२२॥
 इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
 मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥६:२३॥
 स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥६:२४॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16): मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
 भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ 21cd ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15):
 अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
 22 cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा
 च शारीरं तप उच्यते ॥ 24ab cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः ।
 शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥ 25ab ≈ MBh Appendices 15.801:
 मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ≈ UMS 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते
 ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकाशं शीतोष्णो पञ्चाग्निर्जलशायिता

19c कायिकं च तृतीयं तु] C[⊃]K₈₂K₇E; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip)
 19d मनोवाक्कर्म] C₉₄K₇E; मनोक्कर्म C₄₅, मनोवाक्कर्म C₀₂, मनोवाक्काय°
 K₈₂K₁₀ • °परम्] C₀₂; °परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 19e कायिकं] C[⊃]K₁₀K₇E;
 कायिक K₈₂ 20a °सौम्यं] K₇; °सौम्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °सौम्य° C₀₂
 (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀
 20c मौनं] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; मौन× E • °शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °शुद्धिं
 च C₀₂E 20d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇; पञ्चैते C₄₅K₈₂, पञ्चेतत् C₀₂, पञ्चैतन्
 E 21c °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; °भ्यसन×× C₉₄, °भ्यसनं चैव K₁₀
 22a आर्जवं च अहिंसा च] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 22b °चर्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °चर्य C₀₂E 22c शौचं] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; शौच E 23a इष्टं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; इष्ट C₀₂K₁₀ • °भावं] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; °भावश् E 23b पथ्यं]
 C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; सत्यं E 23c मनो°] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; मन° E • पञ्चैतत्]
 C[⊃]K₈₂K₁₀; पञ्चेतत् K₇, पञ्चैतान् E 23d तप उक्तं महर्षिभिः] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇;
 तपमुक्तं महर्षिभिः E 24a °शीर्भि°] C₉₄E; °शीर्भि C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 24b °तिथि°]
 C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; °तिथिं E 24c °मिश्रक] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °××क C₉₄, °मित्यश्रक
 C₄₅ • पञ्चैतत्] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; पञ्चैतन् E 24d तप उक्तं] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇;
 तपमुक्तं E 25b ग्रीष्मे] C[⊃]K₈₂K₁₀K₇; गृष्मे E

अभ्रावकाशो वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥६:२५॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तपसाधनाः ॥६:२६॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
 चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥६:२७॥
 येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
 आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम्
 ।
 स्वर्गाकाङ्क्ष्यनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
 जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥६:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

25c °वकाशो] em.; °वकाशे C^२K_{८२}K_{१०}K_७E 25d तपः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E;
 तप C_{०२} • साधनमु°] C_{९४}K_{८२}K_७E; साधन उ° C_{४५}C_{०२}K_{१०} 26a दानं] C^२K_{८२}K_७;
 दान K_{१०} (top of akṣaras lost), दानश् E 26c दानं] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; दानश् E
 26d तप] E; तपः C^२K_{८२}K_{१०}K_७ (unmetr.) 27a कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C_{९४}C_{४५}K_{८२}E;
 कृच्छ्रादिकृच्छ्र C_{०२}, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K_{१०}, कृच्छ्रातिकृच्छ्रं K_७ 27b °याचितम्]
 C^२K_{८२}K_{१०}K_७; °याचितः E 27c चान्द्रायणं पराकं] C_{९४}C_{०२}K_{१०}K_७; चान्द्रायणं
 पराकं C_{४५}, चान्द्रायणं पराकं K_{८२}, चान्द्रायणवराकश् E 27d तपः सांतपनादयः]
 C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७; तपसान्तपनादयः C_{०२}E 28a तपे त°] E; तपस्त° C^२K_{८२}K_{१०}K_७
 (unmetr.) • °मनसा] em.; °मनसः C^२K_{८२}K_{१०}K_७E 28b निर्मलमति°]
 C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; निर्मलमति° C_{४५} • जघन्यं] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; जगत्यं E 28c °काङ्क्ष्य°]
 C^२K_{८२}K_{१०}K_७; °काङ्क्ष° E • सर्वान्तिकं] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; सर्वान्तिकं C_{४५}
 28d °भवने] C^२K_{८२}K_{१०}E; °भवने K_७ • °साध्यं वहेत्] C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७; °साध्यम_१ × ×
 C_{९४}, °साध्य वहेत् C_{४५}, °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।

अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।

अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥७:२॥

अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।

आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥७:३॥

अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।

अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥७:४॥

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।

तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥७:५॥

[वस्त्रदानम्]

✧

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 203r–204r, C₄₅ ff. 209v–210v, C₀₂ ff. 279r–280v, K₈₂ ff. 10v–11v, K₁₀ exp. 52 (lower–upper) – 53 (lower), K₇ ff. 218v–219v, E pp. 601–603; C^Σ = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂

5cd = \$DhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

✧

1a तथेत्याहुः] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; तथेत्याहुः C₄₅K₈₂ 1c वस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
वस्त्र C₀₂K₁₀ 2a अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] C^ΣK₈₂^{pc}K₁₀; अन्नात्तेजः स्मृतिः
प्राण K₈₂^{ac}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K₇, अन्नाद्भवन्ति भूतानि E 2c अन्नाच्छ्रीः]
C^ΣK₈₂K₇; अन्नाच्छ्री K₁₀E • कान्ति वीर्यं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; कान्तिवीर्यञ्च
C₉₄K₇ (unmetr.), कान्तिवीर्यञ्च E 2d अन्नात्सत्त्वं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
अन्ना सत्त्वञ्च C₀₂, अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जाय× C₉₄
3a अन्नाज्जी°] C₉₄K₈₂K₁₀E; अन्ना जी° C₄₅C₀₂K₇ 3b अन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
अन्नां C₀₂, अन्ना K₁₀ • °करं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °करः C₀₂E 3c दर्पः]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; दर्प C₄₅K₇, दर्पो E 3d अन्नाच्छौर्यं च] C₉₄C₀₂K₇; अन्नात्सौर्यञ्च
C₄₅K₈₂K₁₀, अन्नाच्छौर्यश्च E 4a अन्नं क्षु°] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}K₇; अन्ना क्षु° C₀₂K₈₂^{ac},
अन्नात्क्षु° K₁₀E 4ab °व्याधीन्स°] C₄₅K₇; °व्याधान्स° C₉₄C₀₂K₁₀, °वाधान्स°
K₈₂, °व्याधा स° E 4b विनाशयेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विशयेत् C₄₅ 5a अन्नदः]
C^ΣK₈₂K₁₀K₇; अन्नद E 5b प्राणदश्चापि] C^ΣK₈₂K₇E; प्राणश्चापि K₁₀ • सर्वदः]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सर्वदाः C₀₂ 5d भूतं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; _ तन् C₉₄, भूते C₄₅,
भूतो E

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
 वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥७:६॥
 विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
 वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥७:७॥
 अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
 जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥७:८॥
 तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥७:९॥
 नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
 सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥७:१०॥
 श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
 पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥७:११॥
 यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
 जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
 शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥७:१२॥
 दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
 सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
 तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्

11 cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse):
 पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥
 देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

6a °भावान्म°] C²K₁₀E; °भावात्म° K₈₂K₇ **6b** श्रियादपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E;
 प्रियादपि C₄₅, श्रिया वापि K₇ **8a** °वज्ञां] C²K₈₂K₁₀K₇; °वज्ञं E **8b** °हीनो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °ही C₄₅ **9c** जीर्णं स्फुटितं] C²K₈₂K₇; जीर्णस्फुटितं
 K₁₀E **9d** कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; कुत्सितमेव च C₀₂, कुत्सितमेव
 वा K₇ **10b** सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सूक्ष्म C₀₂, शुक्लं E **10c** °दातव्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °दातव्य C₀₂ **10d** °समन्वितम्] C²K₈₂^{pc}K₁₀K₇E; °तं
 K₈₂^{ac} **11a** °सत्त्व°] C²K₈₂K₁₀K₇; °स च° E **12ef** शोभनं दीयते वस्त्रं
 शोभनं वस्त्रमाप्नुयात्] C²K₈₂K₇E; omitted in K₁₀ **13a** द्विजवरे काले शुभे]
 C²K₈₂K₁₀K₇; द्विजयिने एकाशुभं E **13b** नरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दरो C₄₅
13c तस्मिन्याति] C²K₁₀K₇E; तस्मान्याति K₈₂ • सुवस्त्र°] C²K₈₂K₁₀K₇;
 स वस्त्र° E • °संशयम्] C₉₄C₄₅K₇; °संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E

तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥७:१४॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥७:१५॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥७:१६॥
रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥७:१७॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥७:१८॥
भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥७:१९॥
मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥७:२०॥

15cd = 22.38 below = a line inserted after MBh 1.56.18 in some manuscript
as indicated in the critical edition

✧

13d दानमसकृत्पा०] C³K₈₂K₇E; दानसत्पा० K₁₀ 14a °दानं] C³K₈₂K₇;
°दान K₁₀E 14d °पातक०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °पापक० C₉₄ 15b °कटकाङ्गुलिम्]
C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; °क××गुलिम् C₉₄, °कटकाङ्गुलिम् K₁₀ 16a सुवर्णं] C³K₈₂K₇E;
सुवर्ण K₁₀ 16b °र्षभ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °र्षभः C₀₂K₁₀ 16c तुटि०] C³K₈₂K₁₀K₇;
त्रुटि० E • °मात्रे] C³K₁₀K₇; °मात्रो K₈₂E 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄, सर्वपापै प्रमुच्यते E 17a रक्तिमाषक०] K₇^{ac}; रन्तिमाषक०
C₉₄, रत्तिमाषक० C₄₅K₈₂K₇^{pc}, रन्तिम्मन्सक० C₀₂, रत्तिमान्सक० K₁₀, रत्तिमाषक०
E 17b °र्धं] C₉₄C₄₅K₇E; °द्ध C₀₂K₈₂K₁₀ 17cd °वृद्धिर्ज्ञेया] C₉₄E; °वृद्धि
ज्ञेया C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, °वृद्धिर्ज्ञेया K₇ 18a °धारं] C₄₅; °धार० C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
18ab °दानं प्रशंसन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दा×नम्प्र_l सन्ति C₉₄ 18d सर्व
वै] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्व_l वै C₉₄ (top of akṣaras lost) 19b °फलं लभेत्]
C³K₈₂K₁₀^{pc}E; °ललं भवेत् K₁₀^{ac}, °लं भवेत् K₇ 20a °मुक्तस्तु] C³K₈₂K₁₀K₇;
°मुक्तिस्तु E 20b °शरणो] C³K₈₂K₁₀; °शरण K₇, °शरणां E

एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
 सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥७:२१॥
 एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥७:२२॥
 एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
 श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥७:२३॥
 जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
 आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥७:२४॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
 विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥७:२५॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
 अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
 दद्यात्पादुकछत्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab: हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । 25 cf., e.g., MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25: हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां सघंटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

✧

21a एकहस्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एकहस्त° C₉₄C₀₂E 21d भूमिदानं प्रशस्यते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; भूमिदान प्रशस्यते C₄₅, पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K₁₀ (eyeskip) 22a °हस्तां च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °हस्तञ्च C₄₅K₁₀ 22b दद्याद्वि°] C°K₈₂K₁₀K₇; दद्या द्वि° E 23b गुणागुणि°] C°K₈₂K₁₀K₇; गुणागुणि° E 23c °धिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; °धिक° C₉₄K₇E 23d °त्तम] C°K₈₂K₁₀E; °त्तम: K₇ 24a जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₇; जामदग्न्ये× C₉₄, जामदग्नेन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E; रामेन C₀₂K₈₂K₁₀, ××ण C₉₄ 24b दत्त्वा द्वि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दद्याद्वि° C₄₅ 24d च] C°K₈₂K₁₀K₇; हि E 25ab (हेम°... द्विजोत्तम)] C°K₈₂K₇E; omitted in K₁₀ 25a °शृङ्गां] C°K₇E; °शृङ्गां K₈₂, omitted in K₁₀ • रौप्य°] C°K₈₂K₁₀E; रोप्यं K₇ • °खुरां] C₀₂E; °क्षुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₇, omitted in K₁₀ 25d दत्त्वानन्त°] C°K₈₂K₁₀K₇; दत्त्वान्त° E 26a °रूपं] C°K₈₂K₇E; °रूप K₁₀ 26b °रौप्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; °रोप्य° C₄₅, °रौप्य° K₇ • गावस्तिलान्मे°] em.; गावस्तिलाम्मे° C₉₄C₀₂K₇, गावस्तिला मे° C₄₅K₈₂, गावन्तिला मे° K₁₀, गावस्तिलं मे° E 26c दद्यात्पा°] C°K₈₂K₇E; दद्या पा° K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; पत्राद्यमन्यच्च वा C₄₅, पात्रेषु लब्धेषु वै E

श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेत्
दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥७:२७॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राड्महीमण्डले ।
दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥७:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

26d श्रद्धादान°] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; दत्त्वादान° E 27a यशः] C_{४५}K_७E; यश
C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०} • सुखकराः] C^२K_{८२}K_{१०}K_७^{ac}E; सुखकर K_७^{pc} • ख्यातिमतुल्यां]
em.; ख्यातिश्च तुल्यं C^२K_{८२}K_{१०}K_७E • लभेत्] C^२K_{८२}K_{१०}; भवेत् K_७E 27b निगर्हणं]
C_{९४}C_{०२}K_{८२}E; निर्हणं C_{९४}^{ac}, निर्वर्हणं C_{४५}K_७, निगर्हन K_{१०} • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्]
C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७; °गणै आनन्ददं सौख्यदम् C_{०२}, °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानादूर्जयता]
C^२K_{१०}K_७; दानादूर्जयतां K_{८२}, दानाद्° E • प्रसाद°] C^२K_{१०}K_७E; प्रासाद°
K_{८२} • सौभाग्य] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७; सौगाग्य C_{४५}, सौभाग्यं E (unmetr.) •
दानाल्लभेत्] C_{४५}E; दानं लभेत् C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७ 27d दानादेव] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E;
दानादोव C_{०२} • °नियतं] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७E; °नियत C_{०२} 28a शक्रलोकसकलं]
C^२K_{१०}K_७; शत्रुलोकसकलं K_{८२}, शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°] C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E;
दाना ज° C_{९४}, दानार्ज° C_{४५} 28b दानादेव] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; दानेदेव C_{४५}
• महीं समस्त] conj.; महीसमासु C_{४५}C_{०२}, महीं समासु C_{९४}K_{८२}K_७, मही समस्त
K_{१०}, महीयसां स E • सम्राड्म°] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E; सम्राड्म° C_{४५} 28c सुरूप°]
C^२K_{८२}K_७E; स्वरूप° K_{१०} • °योनिस्सु°] K_{१०}E; °योनिस्सु° C_{९४} °योनिः सु°
C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_७ • °भगश्च°] C_{९४}C_{०२}K_{१०}K_७; °भग च° C_{४५}K_{८२}E • °न्द्राननो]
C_{९४}C_{४५}K_{८२}E; °न्द्रानने C_{०२}K_{१०}, °न्द्राननौ K_७ • वीक्ष्यते] C_{४५}C_{०२}; वीक्षते C_{९४}K_{८२}K_{१०}K_७,
वीक्षते E 28d निःसंशयम्] C_{९४}C_{४५}K_७; निसंशयः C_{०२}, निःसंशयः K_{८२}E, निस्सयः
K_{१०} Colophon: °प्रशंसाध्यायः सप्तमः] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७; °प्रशंसाध्यायः
समाप्तः C_{४५}, °प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
 शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥८:१॥
 शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
 अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥८:२॥
 संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
 पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥८:३॥
 पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
 अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥८:४॥
 स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
 शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥८:५॥
 इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्ववाहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।

✦

1a °स्वाध्यायनं] C^२K_{८२}K_{१०}P_{५७}E; °स्वाध्ययनं K_७ 1b °मुत्र] C^२K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}; °मूत्र E • °र्थिना] C^२K_{८२}K_७P_{५७}E; °र्थिना K_{१०} 1c शैवं] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}E; शैलं C_{०२} • सांख्यं] C_{९४}C_{४५}K_७P_{५७}E; सांख्य C_{०२}, सांख्यं K_{८२}K_{१०} 1d स्मार्तं] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_७P_{५७}E; स्मार्त C_{०२}K_{१०} • भारतसंहिताम्] C^२K_{१०}P_{५७}E; भारतसंहिता: K_{८२}, भारतसंहितां K_७ 2a शैव°] conj.; शैवे C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७, शैवै C_{४५}P_{५७}, शैवं E • °तत्त्वं] C^२K_{८२}K_{१०}K_७E; °तत्त्व P_{५७} 2b शैव°] P_{५७}; शैव: C_{९४}C_{४५}K_{१०}K_७, शैवा: C_{०२}E, शैवा K_{८२} • °द्वये] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}E; °ये C_{४५} 2d °सारसमुच्चयम्] C^२K_७P_{५७}E; °सारं समुच्चयम् K_{८२}, °सारं समुद्ययं K_{१०} 3a संख्यातत्त्वं तु] K_{८२}K_७P_{५७}; संख्या_१××× C_{९४}, संख्यातत्त्वं C_{४५}, शाङ्ख्यातत्त्वं तु C_{०२}, संख्यातत्त्वं तु K_{१०}, संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] C^२K_{८२}K_७P_{५७}E; संख्येषु K_{१०} 3c °तत्त्व°] C_{९४}C_{०२}K_{८२}K_७P_{५७}E; °तत्त्वा° C_{४५}, omitted in K_{१०} 4c अधोर्ध्व°] C^२K_{८२}K_७P_{५७}E; अधोर्ध्व K_{१०} • °मध्य°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}E; °मध्य° C_{०२} 4d यत्नतः] C^२K_{८२}K_७P_{५७}E; यत्नत K_{१०} • सम्प्रवेशयेत्] C^२K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}; सम्प्रबोधयेत् E 5a स्मार्तं वर्णा°] C_{९४}; तस्मार्तम्वर्णा° C_{४५}, स्मार्तवर्णा° C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७E, स्मार्तं वर्णा° P_{५७} 5b धर्म°] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}E; धर्म C_{०२} • °वर्तनम्] C^२K_{८२}K_{१०}K_७; °वर्तनं P_{५७}, °वर्तन E 5c °चारो] C_{९४}C_{४५}K_{१०}K_७; °चार° C_{०२}E, °चारा K_{८२}, °चारो P_{५७} 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] C_{४५}C_{०२}K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}E; ग्राह्यस्त×××ङ्कितः C_{९४} 6b °ज्ञः] C_{९४}C_{४५}K_{८२}K_{१०}K_७P_{५७}E; °ज्ञ C_{०२} 7b °ग्रहम्] C^२K_{१०}K_७P_{५७}E; °ग्रहः K_{८२}

स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
 स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥८:७॥
 [स्त्रियः]
 अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
 विरुद्धस्त्रीं न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥८:८॥
 [गर्हितोत्सर्गः]
 अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
 गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥८:९॥
 [स्वयंमुक्तिः]
 अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
 स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥८:१०॥
 [स्वप्नघातम्]
 स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
 स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥८:११॥
 [दिवास्वप्नम्]
 दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥

✧

7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇; गर्हितस्सर्गः C₀₂, गर्हितो विप्र K₈₂, गर्हितो स्वर्गः E 7d स्वयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; स्वयं C₄₅ • कीर्त्यते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; कीर्त्यते C₀₂ 7e °घातं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °घात C₀₂E 8a स्त्री दिवा पर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; × दिवा पर्वे C₉₄, ××× पर्वे P₅₇, स्त्री दिवापूर्वे E 8b °पत्न्यपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °पत्नी पि C₀₂ 8c विरुद्धस्त्रीं न] corr.; विरुद्धस्त्री न C₈₂K₁₀K₇, विरुद्धस्त्री निसेवेत K₈₂P₅₇, द्विरुद्धास्त्रीन् E 8d °धिकासु च] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇; °धिकासु त C₀₂, °दिकाषु च K₁₀, °विकाषु च K₇, °पिकासु च E 9a °मेषं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °मेयं C₄₅ 10a अयोन्यं] conj.; अन्योन्यं C₈₂K₁₀K₇P₅₇E • °कषणा] C₉₄K₈₂; °कर्षणा C₄₅C₀₂K₁₀K₇P₅₇E 10b °कषणापि] C₈₂; °कर्षणापि K₁₀K₇P₅₇E 10c स्वयंमुक्तिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; स्वयंमुक्तिं C₄₅ • ज्ञेया] C₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ज्ञेयां K₁₀ 10d तस्मात्तां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; तस्मात्तां C₀₂, तस्मात्तां K₁₀, तस्मात्स्त्री E 11a स्वप्नघातं] C₈₂K₁₀K₇P₅₇^{pc}E; स्वप्नजा° P₅₇^{ac} 11b पण्डितैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇E; पण्डितैः C₀₂, पण्डितैः K₇ 11d प्रक्षरते] C₈₂K₁₀K₇P₅₇E; प्रस्खलतस् E • ततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; तत C₀₂ 12a दिवाशयं न] C₈₂P₅₇E; दिवासयानं K₁₀, दिवाशयेन्न K₈₂, दिवाशायं K₇ 12b नित्यं] C₈₂K₁₀K₇P₅₇E; नित्य K₁₀ • °परेण तु] C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °परेण तु C₉₄, °परेण च C₀₂

स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥८:१२॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारिकबकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारिकव्रतम्]

स्वविष्ठमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।

सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥८:१३॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।

साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥८:१४॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।

तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥८:१५॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।

भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।

12cd cf. PadmaP 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

✧

12c ह्येताः] K₇; ह्येता C²K₈₂K₁₀P₅₇E 12d स्त्रियो] C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; स्त्रीयो E • °कीर्तिताः] C²K₈₂K₁₀P₅₇E; °कीर्तिता K₇ 13ab मार्जारिकबकश्चानगोमहीव्रत°] C²K₈₂K₇P₅₇; मार्जारिकबकश्चानगोमहीव्रत° K₁₀, मार्जारिकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E 13c °विष्ठ°] C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °विष्टा° E • °मूत्रं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇P₅₇E; °मूत्र° C₄₅K₁₀ 13e °मोदन्ति] C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °षादन्ति E 14a तपोधन] C²K₈₂K₁₀P₅₇; तपोधनः K₇, तपोधनम् E 14c साधयेच्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; मनस्तुष्टि° C₄₅C₀₂ 14d °साधन°] C²K₈₂K₁₀P₅₇E; °सान° K₇ 15a मूत्रविष्टे न] C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; मूत्रविष्टे च E 15b श्वानदः] K₈₂; धुनदं C²K₁₀K₇P₅₇, छादनं E 15c शर्वः] C₉₄K₈₂K₇P₅₇E; सर्वः C₄₅K₁₀, सव्वः C₀₂ 16a °वर्चो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇P₅₇; °वच्चो C₄₅K₈₂, °वर्चा E 16b गोव्रतिको] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; ××तिको C₉₄ 16c भीमस्तुष्टिकरश्चैव] C₀₂K₁₀E, भीमस्तुष्टिकरश्चैव C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇ 17a कुद्दालैर्दारयन्तो] K₈₂P₅₇E; कुद्दालैर्दारयन्तो C₉₄, कुद्दारै दारयन्तो C₄₅, कुद्दारै दारयन्ता C₀₂, कुद्दालै दारयामास K₁₀, कुद्दालै दारयन्तो K₇ 17b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; कीटकोटीशतैरपि C₀₂E

क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥८:१७॥
 व्रतपञ्चकमित्येतद्वश्वरेत जितेन्द्रियः ।
 स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥८:१८॥
 [नियमेष्वुपवासः (८)]
 शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
 उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥८:१९॥
 [शेषान्नम्]
 वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।
 भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥८:२०॥
 [अन्तरान्नम्]
 अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
 सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥८:२१॥
 [नक्तान्नम्]
 न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
 नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥८:२२॥
 [अयाचितान्नम्]
 अनारम्भ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः ॥

✧

17d °व्रतः] C⁵K₈₂K₁₀P₅₇E; °व्रत K₇ 18b जितेन्द्रियः] C⁵K₈₂K₇P₅₇E;
 द्विजेन्द्रियः K₁₀ 19a शेषान्नमन्तरान्नं च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇^{pc}; शेषान्नमन्तरान्नं
 च K₈₂, शेषान्नमरान्नं च P₅₇^{ac}, शेषाणामन्तराणाञ्च C₀₂E 19b नक्तायाचित°]
 C⁵K₈₂K₁₀P₅₇E; नक्तायाचित° K₇ • च] C⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇; वा E 19cd पञ्चैतत्क°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; पञ्चैते क° C₀₂ 20a °शेषं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
 °शेषां C₄₅ 20d विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀; विघसासनम् C₄₅, विघसाषिनः C₀₂,
 विघशासनः K₇, विघसाशनः P₅₇^{pc}, घसाशन P₅₇^{ac}, विषसासनः E 21a अन्तरा
 प्रातराशी] em.; अन्तरा प्रान्तराशी C⁵K₈₂K₇, अन्तरा क्रन्तराशी K₁₀, अन्तरा
 प्रात्तराशी P₅₇, अन्तसम्प्रान्तराशी E 21b सायमाशी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
 सायमाशीन् C₉₄, नियमाशी E 21c °वासी भवति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
 °वासी च भवति C₀₂ 21d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; कदाचनः C₀₂
 22a भोजनं] C⁵K₈₂K₁₀P₅₇E; नोजनं K₇ 22b च] C₉₄C₀₂K₁₀K₇P₅₇E; तु
 C₄₅, omitted in K₈₂ • भोजयेत्] C⁵K₈₂K₇P₅₇E; कारयेत् K₁₀ 22a °वेले च]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇E; °वेला च C₄₅, °वेलो च K₇, °वेले व E 22b °धर्मं समीहता]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E; °धर्मसमीहता C₀₂K₁₀, °धर्मः समीहितः E 23a अनारम्भ्य
 य] conj.; अनारम्भस्य C⁵K₈₂K₁₀K₇P₅₇E 23b कुर्यान्नि°] C⁵K₈₂K₁₀P₅₇E;
 कुर्या नि° K₇

परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥८:२३॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।

न काङ्क्षेन्नोपयुज्जीत उपवासः स उच्यते ॥८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।

मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥८:२५॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।

अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥८:२६॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।

अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥८:२७॥

[पारुष्यम्]

मृता माता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।

23c परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇; परै दत्तञ्च C₀₂, परै दत्तन्तु K₁₀, परैर्दन्तन्तु K₇E 23d तमयाचि°] C°K₈₂K₁₀K₇E; नमयाचि° P₅₇^{ac}, तमयाचि° P₅₇^{pc}
24a भक्ष्यं] C°K₁₀K₇P₅₇E; भक्ष्य K₈₂ 24c काङ्क्षेन्नो°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
काङ्क्षे नो° C₀₂ • °युज्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀; °××त C₉₄, °यज्जीत C₄₅, °भुज्जीत P₅₇E, °भुजीत K₇ 24d °वासः स] C°K₈₂P₅₇E; °वास स K₁₀, °वासस्य K₇
25a °पारुष्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °संभिन्ना C₀₂, °याभिन्ना E 25b °तीक्ष्णवाग°]
conj.; °स्पृष्टवाग° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇, पृष्टवाक° C₀₂, पृष्टेवाक° E 25c मौनपञ्चक°]
C₉₄C₄₅K₁₀; मौनं पञ्चक° C₀₂K₈₂K₇E, मौनमपञ्च° P₅₇ • °त्येत°] C°K₈₂K₁₀K₇P₅₇^{pc}E;
°त्ये° P₅₇^{ac} 25d °रयेन्नि°] C°K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °रयन्नि° E 26a °दृष्टं च]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; दृष्टञ्च C₀₂ 26b धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇;
धर्मश्चापि C₀₂, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; बहिष्कृतः C₀₂E,
नहिष्कृतं K₁₀ 26c अनर्था°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; अनर्थ° C₀₂E 26cd °वाक्यं
यत्तन्मि°] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇; वक्तार तं मि° C₀₂, वाक्य यत्तन्मि° K₁₀, वाक्यं
यन्तन्मि° K₇E 26d स्मृतम्] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀K₇P₅₇; स्मृतः C₄₅ 27a परश्रीं
ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇; परस्त्री ना° C₀₂E, परस्त्रीन्ना° K₁₀ • °भिनन्दन्ति]
C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °भिनन्दन्ति C₀₂, °भिनन्ति C₄₅ 27b परस्यैश्वर्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
परसैश्वर्य° C₄₅ 27c °दर्शना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E; °दृढभना° C₀₂, °दर्शनां
K₁₀ 27d पिशुनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; पिशुन C₀₂ 28a मृता] P₅₇^{pc}; मृत°
C°K₈₂K₁₀K₇P₅₇^{ac}E 28b °स्थानं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °स्थान C₄₅C₀₂

भुङ्क्ष्व कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥८:२८॥
 [तीक्ष्णवाक्]
 हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
 एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥८:२९॥
 [असत्प्रलापः]
 द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।
 असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥८:३०॥
 मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
 अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥८:३१॥
 यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
 जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥८:३२॥
 तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं
 वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।
 वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
 शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥८:३३॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

✧

28c भुङ्क्ष्व] K₇P₅₇; भुक्त्व C₉₄, भुक्त्वा C₄₅C₀₂, भुंक्ष्व K₈₂, भुक्ष K₁₀, भुक्ता
 E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₇P₅₇E; कामसुसमृष्टानां C₀₂, कमममृष्टानां C₄₅,
 कामममृष्टाना K₁₀ 29a स्फुटसे] C²K₈₂K₇P₅₇E; स्फुटय K₁₀ 30a °युद्धं]
 C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °युद्धश् E 30b °कथं] K₁₀K₇; °कषं C²K₈₂P₅₇, °कर्षं
 E 30cd पञ्चैतत्की°] C²K₈₂P₅₇E; पञ्चैते की° K₁₀, पञ्चैतत्की° K₇ 30d मे]
 C²K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ते E 31a कार्यं] C²K₈₂K₇P₅₇E; कार्या K₁₀ 31b वाक्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E; वाक्यं C₀₂K₁₀ • °सौभाग्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °सौभार्यं
 C₄₅ 31c °भिन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °भिन्न C₀₂, °दिग्धं E 32b दूषितः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇; दूषित C₀₂, भूषितः E 32c जन्मे जन्मे] C₄₅C₀₂K₈₂E;
 जन्म जन्म C₉₄K₁₀K₇P₅₇ • दुर्गन्धो] C₉₄K₁₀K₇P₅₇; दुर्गन्धो C₄₅, दुर्गन्धा C₀₂,
 दुर्गन्धो K₈₂, दुर्गन्धो E 33a तस्मान्मौ°] C₀₂K₁₀K₇P₅₇E; ××त्मौ° C₉₄, तस्मात्मौ°
 C₄₅K₈₂ • सदैव] C₉₄C₄₅K₈₂P₅₇E; सदैव C₀₂K₇, सुदैत्य K₁₀ • कुर्वीत यो
 निश्चितम्] C₉₄C₄₅K₇P₅₇E; कुर्वन्ति येन्निश्चितम् C₀₂K₈₂, कुर्वन्ति योन्निश्चित K₁₀
 33b अलङ्घ्यता च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P₅₇; अलङ्घ्यताञ्च C₀₂K₇E • सर्वा सभां]
 C₉₄K₈₂P₅₇E; सर्वा सभा C₄₅K₇, सर्वः सभान् C₀₂, सर्वा सुभा K₁₀ 33c वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य]
 C₉₄C₄₅K₇P₅₇^{ac}; वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य C₀₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₈₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य
 K₁₀, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P₅₇^{pc}, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य E 33d °सहस्रशो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °सहस्राशो C₄₅ • °मलम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °मलः
 C₄₅C₀₂E

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
 आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥८:३४॥
 [आग्नेयं स्नानम्]
 आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
 भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥८:३५॥
 तस्माद्भस्म प्रयुज्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
 सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥८:३६॥
 भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
 भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥८:३७॥
 भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
 भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥८:३८॥
 चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
 तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥८:३९॥
 [वारुणं स्नानम्]
 वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।

✧

34a पञ्चविधं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; पञ्चवि C₄₅ 34b यथातथम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
 ××तथम् C₉₄ 34c आग्नेयं] C[∞]K₈₂K₇P₅₇E; आग्नेये K₁₀ • वारुणं] C[∞]K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
 ब्राह्मणं E • ब्राह्म्यं] C[∞]K₈₂K₁₀P₅₇E; ब्रह्म्यं K₇ 35a स्नानं] C[∞]K₈₂K₁₀K₇P₅₇E;
 स्नाना K₈₂^{ac} 35b °गुणं] C[∞]K₈₂K₁₀P₅₇E; °गुण° K₇ 36a तस्माद्भस्म प्रयुज्जीत]
 C[∞]K₈₂K₇P₅₇E; ××××××त K₁₀ 37a त्र्यायुषं कृत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 त्र्यायु××× C₉₄, त्र्यायुष्यं कृत्वा P₅₇ 37b °व्रते] C[∞]K₈₂K₁₀K₇P₅₇; °व्रत° E
 37c ऋषयः सर्वे] C[∞]K₈₂K₁₀K₇P₅₇; ऋषिभिर्सर्वैः E 38a मुक्ता] C[∞]K₈₂K₁₀K₇P₅₇;
 मुक्ताः E 38b °र्दिताः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; °र्त्तिताः C₄₅ 38c भस्मानुशंसं
 दृष्ट्वैव] corr. TÖRZSÖK; भस्मानुसंसं दृष्ट्यैव C₉₄, भस्मानुशंसां दृष्ट्वैव C₄₅,
 भस्मानुसंसदृष्ट्यैव C₀₂K₁₀, भस्मानुसंसन्दृष्ट्यैव K₈₂, भस्मानुशंसंदृष्ट्यैव K₇, भस्मानुशंसं
 दृष्ट्यैव P₅₇, भस्मना शं प्रदृश्यैव E 38d ब्रह्मणानुमतिः] em.; ब्रह्मणानुमता C[∞]K₈₂K₁₀K₇P₅₇,
 ब्राह्मणानुमतो E • कृता] em.; कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₇P₅₇E, कृतिः C₀₂, कृताः
 K₈₂ 39a चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀P₅₇E; चातुराश्रमतो C₉₄K₇, चतुराश्रतो K₈₂^{ac},
 चातुराश्रमतो K₈₂^{pc} 39ab ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] C[∞]K₈₂K₇P₅₇E; ऽधिक्यव्रतपाशुपत×××
 K₁₀ (top of akṣaras lost) 39c तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] C[∞]K₈₂K₇P₅₇E; omitted
 in K₁₀ 39d °हेतुतः] em. TÖRZSÖK; °हेतवः C₉₄C₄₅K₈₂K₇P₅₇E, °हेतुना
 C₀₂, °हेतुनतः K₁₀ 40a वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀P₅₇E; वा×× C₉₄, वारुणा K₇^{ac},
 वारुण K₇^{pc} • सलिलं] C[∞]K₈₂K₁₀P₅₇; सलिल° K₇E 40b विविधं नरैः] C[∞]K₈₂;
 विधिवन्नरैः K₇P₅₇E, विविन्नरैः K₁₀

नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु हृदेषु च ॥८:४०॥

[ब्राह्म्यं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।

त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥८:४१॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।

तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥८:४२॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।

स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥८:४३॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र

निगदित तव पृष्ठः सर्वलोकानुकम्प्य ।

सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्

न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

40c °तडागेषु] C^२K₈₂K₇P₅₇E; °तडागेवा K₁₀ 40d प्रस्रवेषु] C^२K₈₂P₅₇E;
प्रयेवेषु K₁₀, प्रभवेवेषु K₇ 41a विप्रेन्द्र] C^२K₈₂K₁₀E; विप्रेन्द्र K₇P₅₇ 41b विदुर्बु°]
C^२K₈₂K₁₀P₅₇E; विदुर्बु° K₇ 42d °क्तं] C^२K₈₂K₇P₅₇E; °क्त K₁₀ 43b तनुम्]
C^२K₈₂K₁₀P₅₇E; तनं K₇ 43c दिव्यं] C^२K₈₂K₇P₅₇E; दिव्य K₁₀ 43d जगदादि°]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇P₅₇E; गजदादि° C₄₅ 44a °भागः] C^२K₈₂K₁₀P₅₇E; °भागं
K₇ 44b निगदित तव] E; निगदितस्तव C^२K₈₂K₁₀K₇P₅₇ (unmetr.) • °कम्प्य]
C₉₄; °कम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₇P₅₇, °कम्पः K₁₀, °कम्प्यः E 44c °पहारी] C₄₅C₀₂K₁₀;
°पहारि C₉₄K₇(unmetr.), °प्रहारि K₈₂P₅₇, °पहारे E • °पञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P₅₇;
°पञ्चाशमेतन् C₀₂E, °पञ्चाशदेतन् K₁₀^{ac} 44d पुनर्जन्म] C₀₂K₁₀; पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₇P₅₇E,
पुनर्जन्म C₄₅ Colophon: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः]
P₅₇; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂, omitted in C₄₅,
इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा
नामाध्यायाष्टमः K₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।

तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥९:१॥

विगतराग उवाच ।

त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।

किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥९:२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।

अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥९:३॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥९:४॥

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥९:५॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाज्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥९:६॥

❖

1a त्रिकाल°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; त्रिष्काल° C₀₂ • °भेदेन] C^{pc}K₈₂K₁₀K₇E;
°भेदेन K^{ac}₁₀ 1b भिन्नं] C^{pc}K₈₂K₇E; भिन्न K₁₀ 1c तस्मात्त्रि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
तस्मा त्रि° C₀₂K₇ 2a °काल्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; °कालम् C₉₄K₇ 2ab किं
ज्ञेयं त्रै°] C₉₄K₇; विज्ञेयं त्रै° C₄₅K₈₂K₁₀E, किं ज्ञेयम् त्रै° C₀₂ 2b °धातुक°]
C^{pc}K₈₂K₁₀K₇; °धातुक° E 2c किञ्चि°] C₉₄C^{pc}₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सात्त्विको
भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि° C^{ac}₄₅
(eyeskip to □.□) • °वेह] C^{pc}K₈₂K₁₀K₇; °तद्धि E 2d कथयस्व] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
क××× C₉₄ 3a °काल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °काल्य C₀₂ • °गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
°गुण C₀₂ 4a सत्त्वं] C^{pc}K₈₂K₇E; सत्त्व K₁₀ • रजस्त°] C^{pc}K₈₂K₁₀K₇; रजत°
E 4b रजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; रज° C₀₂K₁₀E • सत्त्वं तमस्तथा] C₉₄K₈₂K₇;
सत्त्वं तमस्तथा C₄₅, सत्त्वस्तमस्तथा C₀₂K₁₀, सत्त्वतमस्तथा E 4c तमः सत्त्वं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇; तमसत्त्व° C₀₂, तमः सत्त्व° K₁₀E • रजश्चैव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
रजःश्चैव C₄₅ 4d स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₀₂ 5a °ष्णू]
corr.; °ष्णु C^{pc}K₈₂K₁₀K₇E 5b राजसः कमलोद्भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
राजः××××× C₉₄ 5cd तामसो भगवानीशः सकलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
×××××××सकलम् C₉₄ 6a सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; सत्त्व C₀₂K₇ • °वर्णाभं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °वर्णाभ C₀₂, °वर्णाभं K₈₂ 6c °भं] C^{pc}K₈₂K₁₀K₇;
°भा E

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।
 एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥९:७॥
 विगतराग उवाच ।
 केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।
 चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:८॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।
 मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥९:९॥
 ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
 अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥९:१०॥
 स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
 मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥९:११॥
 [सात्त्विकोत्तमाः]
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
 सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥९:१२॥

[सात्त्विकमध्यमाः]
 रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।

✧

7a जलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; रजं C_{02} , ज्वाल K_{10} • रजो ऽङ्गारं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
 रङ्गोऽङ्गारं C_{02} , रजोङ्गारं E 7d °देहिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °देहिना
 C_{45} 8b गुण°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{94} 8c °षां पृथक्त्वेन]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}E$; °षा पृथक्त्वेन K_7 9c °भिजानन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °भिजानन्ति
 C_{02} 9d जानन्ति] $C_{94}C_{45}^pC_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{45}^a 10a ऊर्ध्वगो
 नित्य] conj.; ऊर्ध्वाङ्गो नित्य° $C^{\Sigma}K_{82}^pE$, उर्ध्वाङ्गो नित्य° K_7 , ऊर्ध्वाङ्गा
 नत्य° K_{82}^a , ऊर्ध्वगो सित्य° K_{10}^a , ऊर्ध्वगो सत्य° K_{10}^p • °सत्त्व°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$;
 °सत्य° $C_{02}E$, °नित्य° K_{10} 10b मध्यगो] $C^{\Sigma}K_{10}K_{82}K_7$; मध्यमो E • °वृतः]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; °वृतम् E 10c °गतिस्तमो°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °गतिस्तमो°
 $C_{45}C_{02}$ 11c मानुषेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मानुष्येषु C_{45} , मानुष्येषु K_7 • तिर्येषु]
 $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; तिर्येषु E 11d °स्त्रयः] $C_{94}C_{45}^pC_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °स्त्रः C_{45}^a
 12b धर्म इन्द्रः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; इर्म इन्द्र C_{45} , धर्मरिन्द्र° E 12c ग्निर्वरुणः]
 $C_{94}K_{82}K_7$; ग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ 12d दश] $C^{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$; दशः E •
 सत्त्वोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; सत्त्वोत्तमाः C_{45} , सत्त्वोत्तमाः K_7 13ab °दित्या
 वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °दित्या वसुसा× C_{94} , °दित्य वसुसाध्या C_{02} , °दित्य
 वसुसाध्याः वि° E 13b विश्वेश°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ×श्वेश C_{94} , विश्वेशि° C_{02}

ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥९:१३॥
 [सात्त्विकाधमाः]
 तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
 रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥९:१४॥
 [राजसोत्तमाः]
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञानी ।
 राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥९:१५॥
 [जातयो राजसाधमाः]
 सूतो ऽम्बष्टवणिकचोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।
 वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥९:१६॥
 चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्त्रपुनीलिकाः ।
 नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥९:१७॥
 [तामसोत्तमाः]
 गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥९:१८॥
 [तामसमध्यमाः]
 अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।

13d दशैते] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशैतेते C_{45}^{ac} 14a ग्रहाः सुरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
 ग्रहास्वराः C_{02} , ग्रहाऽसुरा E 14b गन्धर्वाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$,
 गन्धर्वाः गन्धर्वा C_{02} 14c °पिशाचाश्च] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; °पिशाचाश्च K_7 14d दशैते]
 $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशैते C_{45} • सात्त्विका°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्त्वका°
 C_{45} 15b °विज्ञानी] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; °विज्ञाकौ E 15c °मन्त्री व्रती] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$;
 °मन्त्रि व्रतो E 15d राजसो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; रामसो C_{45} 16a सूतो
 ऽम्बष्ट°] E; सूतो ×ष्ट° C_{94} , सूतऽम्बष्ट° C_{45} , सूतोन्वष्ट° C_{02} , सूतोत्वष्टा° K_{82} ,
 सूतोत्वष्ट° $K_{10}K_7$ • °वणिकचो°] corr.; °वणिश्चो° $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$, °वणिश्चो°
 E 16b शिल्पि°] K_{10} ; शिल्पि° $C^{\infty}K_{82}K_7E$ • मागधाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$;
 मागधा C_{02} 16c वेणवैदेहकामात्या] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; वेणवैदेहकामात्या C_{45} ,
 वेणवैदेहकामात्या K_7 , वेणवैदेहकौ मात्या E 17a °कृत्कोली] $C^{\infty}K_{10}K_7$; °ककोली
 K_{82} , °कृत्काली E 17b °नीलिकाः] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; °तीलिका E 17c °मुष्टिक°]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °मौष्टिक° C_{02} • °चण्डाला] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; °चाण्डालः E
 17d दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशैते C_{45} 18a °गवया] $C^{\infty}K_{82}K_7$; °गवय
 K_{10} , °गवयो E 18b °चामर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; °वानर° $C_{02}E$, °वानर° K_{10}
 18c °वराहा°] $C^{\infty}K_{82}K_7$; °वराह° $K_{10}E$ 18d तामसोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$;
 तामसोत्तमः C_{45} , तामसोत्तमाः E 19a °महिष्याश्च] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; °महिष्या च
 K_{10}

उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥९:१९॥
 [तामसाधमाः]
 ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
 सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥९:२०॥
 [तमसात्त्विकाः]
 क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।
 चक्राहशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२१॥
 [तमराजसाः]
 बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।
 गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥९:२२॥
 कोकिलोलूककिञ्जल्ककपोताः पञ्च एव च ।
 शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥९:२३॥
 मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
 कच्छप † शुशु † कुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
 शङ्खशुक्तिकशम्बूक † कबन्ध्या † स्तमतामसाः ॥९:२४॥

✧

19c उष्ट्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; उष्ट्र° C₀₂, दंष्ट्रि° E • °शशगण्डा] C[⊂]K₈₂K₁₀K₇;
 °शगण्डाश्च E 19d तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तममध्यमाः C₉₄ 20b °गर्दभाः]
 C[⊂]K₈₂K₁₀K₇; °गर्दभाः E 20c सूकर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुखर° C₄₅
 20cd °गोमायुर्द°] C[⊂]K₇E; °गोमायुर्द° K₈₂K₁₀ 20d °शैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 °शैते C₄₅ 21a क्रौञ्च°] E; क्रौञ्च° C[⊂]K₈₂K₁₀K₇ 21b °सारसाः] C[⊂]K₈₂K₁₀E;
 °सारसा K₇ 21c °हशुकमायूरा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °ङ्गल××यूरा C₉₄,
 °ङ्गशुकमायूरा E 21d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दशैते C₄₅ • तमसात्त्विकाः]
 C₀₂K₇E; तमसात्त्विकाः C₉₄K₁₀ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K₈₂ (unmetr.),
 नमः सात्त्विकाः C₄₅ (unmetr.) 22a बलाकाः] corr.; बलाका C₉₄K₈₂K₇,
 बलाका° C₄₅C₀₂K₁₀E 22ab कुक्कुटाः काकाश्चि°] corr.; कुक्कुटकाकाश्चि°
 C₉₄C₄₅ (unmetr.), कुक्कुटा काकाश्चि° C₀₂K₇, कुक्कुटकाकाश्चि° K₈₂K₁₀, कुक्कुटो
 काकाचि° E 22b °तित्तिराः] C[⊂]K₈₂K₁₀; °तित्तिराः K₇, °तित्तिरिः E 22c गृध्र°]
 C[⊂]K₈₂K₁₀E; गृध्र° K₇ 23a कोकिलो°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कोकिलो° C₄₅ •
 °किञ्जल्क°] C₄₅K₁₀K₇E; °किञ्जल्क° C₉₄C₀₂K₈₂ 23b च] C[⊂]K₈₂K₁₀E;
 चः K₇ 23c शारिकाश्च] corr.; शारिका च C[⊂]K₈₂K₁₀K₇, शारिका च E •
 कुलिङ्गाश्च] corr.; कुलिङ्गा च C₉₄K₁₀E, कुलिङ्का च C₄₅C₀₂K₇, कुलिकां
 च K₈₂ 24a °गोहनक्राश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गोहनक्रा च C₀₂, °गोहनक्राश्च
 K₁₀ 24b ऋक्षाश्च] conj.; ऋक्षा च C[⊂]K₈₂K₁₀K₇E • तमसात्त्विकाः] E;
 तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K₇
 24c °कुम्भीर°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °कुम्भीरा C₀₂E 24d °मण्डूका°] C[⊂]K₈₂K₇;
 °मण्डूक° K₁₀, °मण्डूका° E

चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२५॥
जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
निम्बनीपो ध्रुवावश्च दशैते तमराजसाः ॥९:२६॥
वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२७॥
भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।
यूकोदंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥९:२८॥
दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥९:२९॥
कामतृष्णारतिघूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥९:३०॥

✧

24e °शम्बूक°] corr.; °शम्बूका $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$, °सम्बूका: K_7 24f °कबन्ध्या°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7E$; °कबन° K_{10}^{ac} • °मतामसा:] $C_{45}E$; °मस्तामसा: $C_{94}C_{02}K_7$ (unmetr.), °म:तामसा: $K_{82}K_{10}$ (unmetr.) 25a °गरु°] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; °गुरु° E 25c °बिल्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °बिल्व $C_{02}K_{10}K_7$ 25d दशैते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दशै C_{02} • तमसात्त्विका:] E ; तमस्सात्त्विका: C_{94} (unmetr.), तम:सात्त्विका: $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) 26a जाम्बीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; जम्बीर° C_{02} 26b °दाडिमा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; °द्राडिमा° C_{02} , °द्राडिहा° K_{82} 26c °नीपो] $C^{\infty}K_{82}K_{10}E$; °नीपौ K_7 • ध्रुवावश्च] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; ध्रुवावश्च C_{94}^{pc} , ध्रुवावश्च E 26d दशैते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ××× C_{94} 27a वृक्षवल्ली°] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; वृक्षवल्ली K_{10} 27b °त्वक्सार°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °त्वक्सारस् $C_{02}E$, °त्वक्सार° K_7 (unmetr.) 27c मीरजाश्च] corr.; मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, मीनजा च C_{45} 27d तमसात्त्विका:] K_7E ; तमस्सात्त्विका: C_{94} , तम:सात्त्विका: $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), तम:साधिका: K_{10} (unmetr.) 28a पतङ्गाश्च] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; पतङ्गानां E 28b क्रिमिकीटजलौकसः] $C^{\infty}K_{82}$; क्रिमिकीटजलौकस: K_{10} , क्रिमिकीटजलौकसा: K_7 , क्रिमिकीटजलौकसां E 28c यूकोदंशमशानां च] C_{94} ; यूकोदंशमशानाञ्च $C_{45}K_{82}$, यूकोदंशमसकानाञ्च C_{02} (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K_{10} , यूकोदंश°××××× K_7 , युक्तोदंशमशानाश्च E 28d विष्टजास्तमसात्त्विका:] corr.; विष्टजास्तमस्सात्त्विका: C_{94} (unmetr.), विष्टजास्तम:सात्त्विका: $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), विष्टजास्तम:साधिका: K_{10} (unmetr.), ××जालतमस्साधिका: K_7 (unmetr.), विष्टजा तमसात्त्विका: E 29b ज्ञानं] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; ज्ञान $C_{45}K_7$, ज्ञानं K_{82} • मौनं] $C^{\infty}K_{10}K_7E$; मौन K_{82} • क्षमा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; क्षमा: $C_{45}K_{10}$ 29c शीलं च] $C^{\infty}K_{82}K_7$; नीलञ्च K_{10} , शीलं च E • नाभिमानं] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; नाभिमानां E 30a °मानो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; °मनो C_{02} 30b युद्धं] $C^{\infty}K_{82}K_{10}K_7$; युद्ध° E • स्पृहा] $C^{\infty}K_{82}K_7E$; स्मृत K_{10} 30c निर्घृणा:] C^{∞} ; निर्घृणा $K_{82}E$, निर्घृणा: $K_{10}K_7$ 30d राजसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; राजसेसूतमा C_{02} , राजसे ह्युत्तमो E

हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्त्रीभयालसाः ।
 क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥९:३१॥
 लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥९:३२॥
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
 स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥९:३३॥
 उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥९:३४॥
 विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:३५॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
 हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥९:३६॥

✧

31a °सूया°] C⁵K₈₂K₇E; °सूयू° K₁₀ • °मूढ°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °मूढा°
 C₄₅K₁₀ 31b °तन्त्री°] C⁵K₈₂K₇K₁₀; °तन्त्री° E 31c क्रोधो] C⁵K₈₂K₁₀K₇;
 क्रोध° E 31d तामसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तामसेषूत्तमा C₀₂, तामसे
 ह्युत्तमो E 32b °योगे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °योगे° C₉₄ 32c °विरागी च]
 C⁵K₁₀K₇E; °विरागी K₈₂, °विराङ्क्री च K₇ 33a बालको] C⁵K₈₂K₁₀E;
 चालको K₇ • निपुणो] E; निपुणो C⁵K₈₂K₁₀, निपुणे K₇ 33c ईर्ष्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇;
 ईर्ष्या C₄₅E • प्रलापी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; च लापी C₀₂ 33d राजसं]
 C⁵K₈₂K₁₀K₇; तामसं E 34a आलसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अलसो C₄₅ 34b क्रूरस्त°]
 C₉₄C₄₅K₈₂; क्रूरत° C₀₂K₇E, क्रूरस्त° K₁₀ • °निर्दयः] C⁵K₈₂K₁₀E; °निर्दयाः
 K₇ 34c क्रोधः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्रोध° C₄₅ • पिशुन] E; पिशुनो C⁵K₈₂K₁₀K₇
 • च] C⁵K₈₂K₇E; omitted in K₁₀ 34d गुण°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गु°
 C₄₅ 35ab केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ××××××××××××××
 देहिनाम् C₉₄, केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K₁₀ 35c पृथक्त्वेन] C⁵K₈₂K₁₀E;
 पृथक्त्वेन K₇ 35d °धन] C⁵K₈₂K₁₀E; °धनः K₇ 36a कीर्तिः] C⁵K₈₂K₁₀K₇;
 कीर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब°] K₇; सुखं प्रीतिर्ब° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, सुखप्रीतिर्ब° C₀₂,
 सुखं प्रीतिर्ब° E 36b °रोग्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °रोग्यं C₄₅ 36c हृद्य°]
 C⁵K₈₂K₁₀K₇; हृद्य° E • °रसं] C₉₄C₄₅K₈₂; °रस C₀₂, °रस K₁₀, °रसां
 K₇, °रसा E • स्निग्ध] C⁵K₇E; स्निग्धं K₈₂, °सन्दिग्ध K₁₀ 36d आहारः]
 C₉₄C₁₀K₇E; आहार C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂ • सात्त्विकप्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; सात्त्विकप्रिया
 C₀₂, सात्त्विकप्रिय K₁₀, सात्त्विकः कियाः E

अत्युष्णामाम्ललवणं रुक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
 राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥९:३७॥
 अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥९:३८॥
 विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥९:३९॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥९:४०॥
 ईषद्विषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥९:४१॥
 तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥९:४२॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।

42 cf. MBh 6.36.24cd–25 (BhG 14.24cd–25): तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
 मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

37a °म्ल°] C²K₈₂K₁₀K₇; °ल्ल° E • °लवणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; °लक्षणं
 C₄₅ 37b तीक्ष्णं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तीक्ष्णं C₉₄, स्तीक्ष्णं E • विदाहि च]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ×दाहि च C₉₄, विदाहिक C₀₂^{pc}, विदाहिक: C₀₂^{ac}E 37cd राजसश्रेष्ठ
 आहारो दुःखशोकामयप्रदः] C₄₅K₈₂K₇; ×××××××××××××××× C₉₄, राजसश्रेष्ठ
 आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C₀₂, राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K₁₀,
 राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः E 38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em.; अभक्ष्यमेध्यपूती
 च C²K₈₂, अभक्ष्यमेध्यपूती च K₁₀, अभक्ष्यामेध्यपूती च K₇, अभक्ष्यमद्यपूती वै E
 38c आयाम°] C²K₈₂K₁₀K₇; आयाम° E 38d °मस°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 °मसः C₀₂E • °प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °प्रियाः C₀₂ 39a °तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 °तीत C₀₂K₁₀ 39b °गम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °गः C₀₂ 39c °बद्धानां]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °वद्धानां C₄₅, °बद्धानामो E 40a °भूतानि] C²K₁₀K₇E; °भूतां
 K₈₂ 40b सम्यक्प°] C²K₁₀K₇E; सम्यक्प° K₈₂ 40c °तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀;
 °तीत C₀₂K₇, °तीतं E 41a ईर्षा°] C²K₈₂K₁₀; ईर्ष्या° K₇E 41b °समाश्च ये]
 C²K₈₂K₇E; °समाश्चये K₁₀ 41d °तीतः] C²K₈₂K₇E; °तीत K₁₀ 42a तुल्य°]
 E; तुल्यः C²K₈₂K₁₀K₇ 42b °सम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °समा° C₀₂ 43a ते]
 C²K₈₂K₇E; तो K₁₀ 43b °सद्भाव°] C²K₈₂K₁₀K₇; °मद्भाव° E

गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥९:४३॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

43d गुणातीतः] C₉₄C₀₂K₈₂; गुणातीत C₄₅K₁₀K₇E • पराङ्गतिः] E; पराङ्गतिम्
C^ΣK₈₂K₁₀K₇ **Colophon:** °विशेषणीयो] corr.; °विशेषणीयो C^ΣK₈₂K₁₀K₇E
• नामाध्यायो नवमः] C^ΣK₈₂K₁₀K₇; नाम नवमो ऽध्यायः E